

Anmeldelser

Rettelser til Familiehistorisk forskning: En introduktion?

Trods talrige korrekturlæsninger optræder der desværre en række meningsforstyrrende fejl i min artikel: *Familiehistorisk forskning: En introduktion*, Fortid og Nutid, bind XXVII, hæfte 2, 1977. De mest graverende af dem rettes hermed.

Side 170, højre spalte, linje 40: Sætningen skal lyde: »Konsekvensen af dette grundsynspunkt er, at en historisk bestemmelse af familien som »Gesamtphenomen« må hvile på en analyse af, hvordan den på en og samme gang formes af og selv former et givent samfunds økonomiske og klasse-mæssige, politiske, juridiske og ideologiske struktur«.

Side 172, højre spalte, linje 11–12: »Institut International d'Études Démographiques« rettes til »Institut National d'Études Démographiques«.

Side 177, højre spalte, linje 37–38: »statistisk øjebliksbillede« rettes til »statisk øjebliksbillede«.

Side 184, højre spalte, linje 46: Sætningen skal lyde: »Ariès anskuer dette lange tidsrum som den kronologiske ramme omkring en udviklingsproces, som i stigende grad isolerede børn som særlig gruppe i samfundet og dermed fjernede dem fra den tidlige integration i de voksnes erfarings- og livssammenhænge, som karakteriserede feudalsamfundet«.

Tinne Vammen

Erik Helmer Pedersen: Landbohistorisk selskab 1952–1977, Landbohistorisk selskab, Kbh., 1977, 20 s.

Bol og By. Meddelelser fra Landbohistorisk selskab. 2. rk. 1. bd.: Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud, Landbohistorisk Selskab, Kbh., 1977, 140 s., kr. 54 (særpris kr. 36).

I anledning af sit 25 års jubilæum har Landbohistorisk Selskab udsendt en lille pjece, hvori selskabets formand, lektor Erik Helmer Pedersen, giver en oversigt over selskabets hidtidige virksomhed og samtidig udstikker nogle linier for de kommende års forskning. Pjecen indeholder desuden en fortegnelse over selskabets publikationsvirksomhed i de forløbne 25 år.

Selskabet startede i 1952 beskedent som et udvalg bestående af historikere og sprogvidenskabsfolk, der for at fremme studiet af den danske landbefolknings historie efter 1500 ønskede at forestå udgivelsen af vigtigt histo-

risk kildemateriale. Netop ved at satse på kildeudgaver fortsatte man på det landbohistoriske felt en god dansk tradition, som Kildeskriftselskabet havde startet allerede i 1877, og som havde en tæt forbindelse med den undervisning i kildekritik, som dengang fik en central placering i faget historie ved Københavns universitet.

Udgivervirksomheden startede med tingbøgerne fra Skast, Åsum, Herlufsholm og Sokkelund herreder, alle fra første halvdel af det 17. årh. Derpå fulgte en række regnskabs- og jordebøger til belysning af kronens, kirkens og adelens jordegods i 16. og 17. årh. – en nødvendig indfaldsvinkel for en tid, hvor vor viden om den *jorddyrkende* underklasse skal søges gennem arkivalske efterlændskaber hos den *jordejende* overklasse. Desuden har selskabet udgivet de »Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger«, som skiftende sognepræster indføjede over de afdøde i årene 1646–1731.

Denne koncentration omkring det 16. og 17. årh. skyldtes utvivlsomt ønsket om at få materialet fra en periode, hvor kilderne nok flyder rigeligere, men endnu er af overskueligt omfang, gjort let tilgængeligt for en bredere kreds. For de følgende århundreder lader denne udgiverpolitik sig ikke opretholde, her melder sig spørgsmålet om repræsentativitet. Vi skal dog helt op mod slutningen af det 18. årh. før der foreligger materiale om bønder skrevet af bønder. Det gør der i fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, som udkom i 1969, og som har opnået den for kildeudgaver sjældne ære at blive genoptrykt.

Sideløbende med selskabets udgivervirksomhed så en række forskningsresultater dagens lys. Større arbejder, hvoraf flere er disputater, publiceredes i serien Landbohistoriske skrifter, mens mindre arbejder samt kildemateriale kom i meddelelsesrækken *Bol og By*, der under Jens Holmgaards redaktion nu har afsluttet 1. række efter i årene 1956–74 at have udsendt 8 hefter.

Nok så interessant som den hidtidige virksomhed er det dog at læse formandens vurdering af selskabets fremtidige opgaver. Ud fra den utvivlsomt rigtige antagelse, at en fortsat udgivelse af historiske forskningsresultater kræver økonomisk støtte fra de bevilgende myndigheder, samt at denne støtte er betinget af befolkningens forståelse herfor, efterlyses en forskningsplan for studiet af dansk landbohistorie, som iøvrigt i pjecen konsekvent benævnes agrarhistorie! Denne sproglige korrektion, der er en tilnærmelse til de udenlandske termer (eng.: agricultural history; ty.: agrargeschichte), skyldes antagelig EHP.s ønske om at gøre begrebet bredere end hidtil; ikke blot at betragte landbefolkningen i en politisk og social sammenhæng – som *landboere* – men tillige som erhvervsudøvere – *landbrugere* (jfr. E. Helmer Pedersen: *Dansk landbrugshistorie 1750–1973*. Nogle forskningstekniske betragtninger. *Erhvervshistorisk Årbog* 1975, ss. 124–151).

På det forskningsmæssige felt må der anlægges den strategi, at forskningsresultaterne må kunne indgå i »et kommunikationsforhold med det omgivende samfund«, som EHP så pænt skriver, altså være samfundsrelevante! Hvordan dette skal gøres, når strategien samtidig skal være fleksibel over for spontane udfoldelser, får stå hen, men planen om at skabe en agrarhistorisk forskningsoversigt fra middelalderen til nutiden til afløsning af K. Hansen (red.): *Det danske Landbrugs Historie I-V* (1934-45) må hilse velkommen.

Den linie som EHP sammen med arkivar Michael Hertz i deres egenskab af redaktører afstikker for den ny række af Bol og By, er resultatet af en sådan strategi. I forordet til det første hefte bringer de forslag til arbejdstitler til ialt 8 temahefter, der – strækkende sig fra senmiddelalderen til langt op i det 20. årh. – dækker væsentlige emner inden for dansk landbrugshistorie, som efter redaktionens opfattelse trænger til en nærmere udforskning. Hvert temahefte skal så indeholde et antal artikler, som behandler et centralt aspekt af det pågældende tema. Det er nærliggende i dette udspil at se et forsøg på at indsamle materiale (primærforskning) til den ovenfor omtalte forskningsoversigt.

Bag denne forskningsstrategi ligger en opfattelse af, at Landbohistorisk Selskab fremover i højere grad end hidtil bør satse på forskningsresultater (fremstillinger) end på kildeudgivelser. Denne nyindstilling retfærdiggøres vel i nogen grad af, at man i større grad end hidtil vil lægge hovedvægten på det 19. og 20. årh.s historie, hvor kildematerialet antager et nærmest uoverskueligt omfang, men det er vel et spørgsmål om ikke selskabet – med dets medlemmers ekspertise på forskellige felter in mente – i længden vil stå sig ved en politik, der balancerer mellem de 2 publikationskategorier?

Til slut peger EHP på behovet for, at selskabet går ind i et forskningsformidlende arbejde og nævner i den forbindelse kontakten til historielærerne og lokalhistorikerne. Efter min mening er der her virkelig et stykke arbejde at gøre. For størsteparten af befolkningen sker mødet med fortiden kun i skolens historietimer, og udfaldet af disse timer vil ofte være afgørende for den enkeltes holdning til historien senere hen. Som læseplanerne er i dag, kan man passere skolesystemet – også gymnasiet – uden at have noget reelt kendskab til levevilkårene for vore forfædre på landet – altså de jorddyrkende. Her spiller materialemulighederne en afgørende rolle. Lad os derfor få nogle materialesamlinger, der både er fagligt velfunderet, men samtidig pædagogisk tilrettelagt, d.v.s. tilpasset elvniveauet i folkeskolen og gymnasiet, og lad os i den forbindelse få etableret et samarbejde mellem historieforskeren og -læreren!

Samarbejdet med lokalhistorikerne fortjener også at blive udbygget. Her vil en faglig vejledning enten i kursus- eller pjeceform – evt. formidlet gennem Dansk historisk Fællesforening – sikkert være en farbar vej. Hvad angår kontakten med de bredere kredse i vort samfund er vejen frem populærvidenskabelige fremstillinger af samme type som historikergruppens »Vi er vor Fortid« og *Det danske Selskabs grundbøger* fra 1940'erne. Kunne disse mål nås, vil det næppe længere være så vanskeligt at få befolkningens øjne op for værdien af at drive historisk

forskning og for nødvendigheden af at bevare historiske minder og kilder!

Temaheftet »Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860-1914« indledes med en artikel af *Peter Thonning Olesen: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850*. Forf. påviser ud fra statistisk materiale, at der før 1880 skete væsentlige ændringer i landbrugsproduktionens sammensætning med svindende vegetabilsk andel til følge, at der skete en væsentlig stigning i kreatur- og svineholdet samt at landbrugseksportens sammensætning ændredes til fordel for den animalske sektor, og at man som følge af denne udvikling i stigende grad gik over til dyrkning af foderafgrøder. Forf. har derpå ønsket at studere denne landsomfattende produktionsomlægning, der jo fremstod som et resultat af den enkelte jordbrugers dispositioner, på det mikroøkonomiske plan ud fra den rimelige antagelse, at disse dispositioner vil variere med jordbrugets størrelse, den hidtidige driftsstruktur samt en række personlige kvalifikationer såsom brugerens alder, faglige viden, økonomiske formåen, initiativ osv.

En sådan undersøgelse må nødvendigvis foregå på et afgrænset område, og efter at have forklaret hvorfor mangler ved kildematerialet (kreatur- og arealtællingerne for 1861-81, hvor tillige det primære indsamlingsmateriale er bevaret) umuliggør en stikprøvekontrol, der ville sikre undersøgelsens repræsentativitet, er valget faldet på Magleby sogn på Stevns. Forf. starter med at sammenligne udviklingen i kreaturhold i sognet med landstallene, hvilket viser en svagere vækst for Magleby sogn, og han konstaterer derpå, at denne fremgang ledsages af en ændret arealanvendelse, hvor foderafgrøderne, især blandsæd, var i fremgang, hvorimod kornarealerne nærmest stagnerede. Derpå er 2 af sognets ejerlav med henholdsvis store (over 50 tdr. land) og mellemstore (30-50 tdr. land) landbrug som det dominerende nærmere studeret. Resultatet viser, at mens der for kvægbesætningernes vedkommende er en positiv sammenhæng mellem brugsstørrelse og køernes antal, hvorimod det omvendte er tilfældet for fårenes vedkommende (tilbagegang), er billedet af svineholdet mere kompliceret. Ganske vist er der tale om en markant fremgang som helhed, men hvor denne i det ene ejerlav (Klipinge) sker på de største gårde, sker den i det andet (Magleby) især på de mellemstore brug. Desuden viser en gennemgang af materialet, at der bag fremgangen i 1881-tællingen ligger en ret stor spredning på de enkelte gårde. M.h.t. arealanvendelsen viser det sig, at netop brugsstørrelserne med den største stigning i kreaturholdet også har den største stigning i blandsædsareal.

Ved nu tillige at inddrage folketællingerne dokumenteres det, at befolkningsvæksten i løbet af årene 1860-80 især skyldtes en stigning i antallet af tjenestefolk, og en statistisk opstilling viser atter en positiv sammenhæng mellem væksten i folkeholdet og det forøgede kreaturhold.

Efter således at have kortlagt sammenhængen mellem kreaturhold, arealanvendelse og arbejdsstyrke rejser forf. det berettigede spørgsmål, hvorvidt denne udvikling i Magleby sogn har interesse som mere end et lokalhisto-

risk fænomen? Som svar herpå peges på muligheden for at foretage tilsvarende *sognundersøgelser* i udvalgte geografiske områder og derpå sammenligne resultaterne. Med den foreliggende undersøgelse er der i hvert fald givet et godt eksempel på, hvordan det kan gøres, også hvis man »kun« er lokalhistorisk interesseret, og en sammenligning af flere sådanne undersøgelser vil til sin tid antagelig kunne give et ret nuanceret billede af den begyndende omlægning af landbrugsproduktionen.

En anden af mikroundersøgelsens fordele er, at den muliggør en undersøgelse af jorddyrkernes status, og her viser der sig at være en positiv sammenhæng mellem brug med den største tilvækst i svinehold og en ændret status fra arvefæste til selveje. Dette kunne tyde på, at de nye selvejere var hurtigere til at indføre nye driftsmetoder end dem, der forblev arvefæstere. Imidlertid viser en nærmere undersøgelse af disse brug, at det især er på de brug, der skifter ejer (eller arvefæster), at ændringerne i svineholdet er sket. Med det forbehold som det spinkle kildemateriale – kun 9 brug – må give, tyder dette på, at det snarere er et generationsspørgsmål.

Endelig peger forf. på muligheden af at foretage kildekritiske undersøgelser med henblik på materialets fuldstændighed og de meddelte oplysningers pålidelighed. Mens det første synes at være opfyldt for Magleby sogns vedkommende, er det ikke muligt at kontrollere kreaturtællingernes pålidelighed – også dengang frygtede befolkningen nye beskatningsobjekter. Tællingernes evt. unøjagtighed bliver dog først belastende for undersøgelsens kvalitet, såfremt tilbøjeligheden til at opgive for lave tal ændres (mindskes?) i løbet af en periode eller varierer for de enkelte lokaliteter. Dernæst er der den skavank ved kreaturtællingerne, at de kun viser det animalske landbrugs kvantitet, hvorimod kvalitative forbedringer, f.eks. højere mælkeydelser, ikke kommer for dagen. For arealtællingernes vedkommende synes der at være god overensstemmelse mellem de optalte arealer og det matrikulerede areal. En usikkerhedsfaktor er dog, at størrelsen af det uopdyrkede areal ikke medtoges i tællingerne før 1881.

Den fremlagte undersøgelse synes at berettige forf. påstand om, at den videre udforskning af omlægningsfasen i det danske landbrug efter 1850 med udbytte vil kunne gennemføres ved en stadig veksel mellem undersøgelser på mikro- og makroplan. Man må håbe, at Magleby sogn undersøgelsen vil inspirere andre til at gå i gang med tilsvarende mikrostudier i forskellige, nærmere udvalgte sogne.

At landbrugsomlægningen forløb mere glidende og nuanceret end hidtil antaget – og altså ikke var entydigt bestemt af det kraftige prisfald på korn i 1870'erne – er også udgangspunktet for *Sven B. Nielsens* artikel om *Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860–90*. Også her er udgangspunktet studier på mikro- og makroplan. Man må håbe, at de forskellige – ca. 70 – toldsteders indberetninger om landbrugseksportens inden- og udenlandske bestemmelsessteder (destinationer) til generaldirektoratet for Toldvæsenet. I forhold til de trykte statistiske tabelværker indeholder indberetningerne en række detailoplysninger, der i højere grad gør det

muligt at følge de forventede regionale forskelle i omlægningsfasen.

De vigtigste oplysninger om landbrugets eksportartikler er derpå blevet EDB-behandlet, og resultaterne, der dog kun har foreløbigheds karakter, viser, at landbrugsomlægningen var i fuld gang i hvert fald ca. 10 år før kornprisfaldet satte ind midt i 1870'erne, og forf. mener at kunne placere *et gennembrud o. 1871–72!* Med en understregning af, at omfang og tempo kunne variere mellem de enkelte landsdele, er hovedindtrykket, at mens landbrugsomlægningen fra begyndelsen af 1860'erne overvejende var et jysk fænomen, blev det et stykke ind i 70'erne især Sjælland og enkelte af de mindre øer, der kom ind i en stærk udvikling. I 1880'erne tog Jylland og til dels Fyn atter føringen i omlægningsprocessen. Udviklingen på Bornholm har et helt afvigende forløb. Også m.h.t. produkter var der tale om regionale forskelle. Mens omlægningen i Jylland først og fremmest betød øget eksport af svin, flæsk og kvæg, medførte den på Sjælland især øget smørekseport. Disse variationer i eksportmønsteret skyldes antagelig, at forskellige faktorer har gjort sig gældende i de enkelte landsdele, og forf. peger i den forbindelse på, at en mere intensiv og ensidig korn-dyrkning på Øerne har medført en udpining af jorden, og at forsøg på gennem et øget kvæghold at kompensere herpå udgør en mulig forklaring på den forholdsvis tidlige omlægning i denne del af landet. Derimod kan forf. ikke på nuværende tidspunkt se nogen entydig forbindelse mellem omlægningens regionale forskelle og disse områders afsætningsmarkeder. Det samme gælder en eventuel sammenhæng mellem prisudviklingen i landsdelene og udviklingsmønsteret.

Det er en omfattende og interessant undersøgelse, der her foreligger, selv om den har foreløbigheds karakter. Ved en vurdering af resultaterne er det vigtigt at være opmærksom på, at landbrugsomlægningen er målt ved eksportens størrelse, og at forf. ved at bruge produktionsoverskuddet som målestok bygger på den antagelse, at producenternes eget forbrugsmønster ikke ændrede sig væsentligt i perioden! Af egentlige mangler ved undersøgelsen må nævnes, at importtallene (endnu) ikke er inddraget, hvilket antagelig vil nuancere billedet yderligere. Alvorligere er det, at kun eksporten med skib er registreret af toldstederne. Dette må forventes at give store fejkildemuligheder i materialet i en periode, hvor det indenlandske transportnet – først og fremmest jernbanerne – var i hastig udvikling.

Med det foreliggende arbejde er der imidlertid taget hul på problemet, og man må så håbe at yderligere studier vil kunne komplettere billedet.

I de senere års udforskning af mejeribrugets historie har interessen især knyttet sig til omstændighederne omkring andelsmejeriernes tilblivelse og vækst. Det har nærmest været overset, at der i årene forud herfor var et ikke ringe antal fællesmejerier i drift. *Claus Bjørn* har i sin undersøgelse *Fællesmejerierne – en fase i dansk mejeribrugs udvikling 1860–90* nu rådet bod herpå og givet en instruktiv oversigt over denne mejeriforms udvikling og udbredelse samt de forskellige varianter heraf, og han forsøger dernæst at

besvare spørgsmålet om, hvorfor denne mejeriform ikke kunne klare konkurrencen fra andelsmejerierne.

Udtrykket fællesmejeri går på, at mælken leveres fra mere end ét brug, men efter ejerforholdet på de betegnes som *privatmejerier*. Det første fællesmejeri blev startet i Tåstrup 1863, men først i 1870'erne bredte fænomenet sig især i området vest for København og på Fyn, siden på Lolland-Falster, hvorimod de først fik nogen udbredelse i Jylland efter 1880. Centrifugens fremkomst gav imidlertid fællesmejerierne vind i sejlene og fænomenet bredte sig over hele landet og fra ved slutningen af 70'erne at udgøre 50-100 voksede fællesmejeriernes antal i midten af 80'erne – før andelsmejeriernes egl. gennembrud – til mindst 500! Herefter indledtes en tilbagegang, og i 1890 var tallet under 200. Mens de ældste fællesmejerier opstod uden jordbrug, blev det modsatte almindeligt i 80'erne. Det var især på alm. gårdbrug og proprietærgårde, man ønskede yderligere mælkeleverancer for at opnå det maksimale udbytte af maskineriet, en centrifuge krævede således en dampmaskine! Iøvrigt var der alle størrelser, lige fra små mejerier, der kun købte mælk fra et par nabogårde, til de store, der behandlede mælk fra 400 køer. Nærmest som en parentes i udviklingen opstod der også enkelte *aktiemejerier* bestående af interessenter, der dels selv leverede dels opkøbte mælk fra andre.

Det måske mest spændende problem er, hvorfor overlevede fællesmejerierne ikke konkurrencen fra andelsmejerierne? Når dette spørgsmål stilles, må det dog bemærkes, at der til stadighed bestod – og består – en antal privatmejerier, der behandler ca. 10 % af den samlede mælkemængde! Allerede samtiden havde blik for nogle væsentlige fejl, såsom manglende kendskab til mejeridrift, for ringe mælke kvalitet p.g.a. fodring og for store afstande, for dårlig behandling i selve mejeriprocessen samt endelig for små muligheder for at udnytte affaldsprodukterne, skummetmælk og valle. Hertil kom en øget gældsstiftelse fra mejeriernes side, og da prisfaldet satte ind i 80'erne, underminerede dette økonomien i mange af de mejerier, der var anlagt og belånt ved årtiets begyndelse.

Andelsmejeritanken stod nu klar til at gå ind på markedet. Gennem vedtægter kunne fodring og dermed mælkekvaliteten sikres, ligesom et tilstrækkeligt antal køer (mindst 300) kunne tilvejebringes, og med den større lokale tilslutning kunne transportafstanden nedbringes. Endvidere kunne leverandørerne sikre sig, at skummetmælken blev returneret til brug for egen svine- og flæskeproduktion. Endelig har den gamle følelse af at blive taget ved næsen vel næppe heller fornægtet sig ved denne lejlighed, og en del af de krakkede fællesmejerier blev da også omdannet til andelsmejerier. At en række andre forhold tillige har indvirket på andelsmejeribevægelsens succes må anses for givet, man behøver her blot minde om landbrugernes faglige og politiske kamp i disse år.

Konklusionen på denne undersøgelse er, at fællesmejerierne repræsenterer et overgangsstadie i mejeribrugets udvikling fra en husmoderlig bibeskæftigelse på gården i det traditionelle landbrug til en industrialiseret virksomhed i et markedsdirigeret moderne landbrugssystem, samt at andelsmejeribevægelsens hurtige gennembrud i

1880'erne som en af sine forudsætninger havde de erfaringer, der høstede ved fællesmejeriernes virksomhed.

Som et led i bestræbelserne for at opnå en øget produktion begyndte man i midten af det forrige årh. at eksperimentere med dræning af jorden. *Inger Jensens* specialeopgave: *En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850-1885* er et forsøg på at beregne, hvad disse dræningsforsøg kostede, samt hvorvidt disse investeringer var rentable.

Til dette formål har hun gennemgået et stort materiale for årene 1850-85 i de bevarede godsarkiver. Kun i 12 tilfælde er der imidlertid bevaret anvendeligt materiale, hvoraf 9 er fra sjællandske godser. Derudover er landbrugstidsskrifter m.v. gennemgået, og af en tabel fremgår, at ialt 64 godser med en stærk sjællandsk dominans, der nok burde give anledning til nogle metodiske overvejelser, er inddraget i undersøgelsen. Alm. gårdbrug er ikke medtaget. I sin analyse af materialet har forf. derpå beregnet gennemsnitsomkostningerne pr. td. land, og det afslører store forskelle, der dog kan have regnskabsmæssige årsager. Også for det enkelte gods, hvor regnskabsprincipperne må antages at have været nogenlunde ens, viser der sig store forskelle for de enkelte markers vedkommende, hvilket ofte skyldes forskelle i jordbundsforholdene samt dræningens omfang. I sin analyse af de enkelte hovedposter mener forf. at kunne konstatere at såvel arbejds lønninger som prisen på dræningsrør er stigende, uden at vi får taleksempler herpå.

Det er ret store beløb godserne har investeret i dræning, og det spørgsmål melder sig naturligt, om det kunne betale sig? På dette punkt har det ikke været forf. muligt at afpresse kilderne et svar, idet kun ganske få taloplysninger foreligger. Således har Edward Tesdorpf (Ourupgaard) meddelt nogle tal for fold- og høstudbytterne på sine gårde, men da han samtidig begyndte at kunstgøde, er det umuligt at afgøre dræningens effektivitet isoleret. Dertil kommer andre usikkerhedsfaktorer som varierende arealer samt gode og dårlige høstår. I samtiden så man dog på godserne positivt på dræningens virkninger. En rundspørge fra 1867 angiver som de væsentligste fordele: større kornafgrøder, mere agerjord og arbejdsbesparelser.

Fra centralt hold var man tidligt opmærksom på dræningen og dens mulige betydning, og fra 1861 spurgte man i forbindelse med kreatur- og arealtællingerne om størrelsen af det dræned areal. Det viser sig her, at dræningen især var et sjællandsk og et østjysk fænomen, hvor korndyrkning spillede en betydelig rolle. Endvidere viser det sig, at dræningen først kom rigtig i gang i slutningen af 1860'erne og navnlig i 70'erne. Som læser savner man også her nogle eksakte oplysninger lige som det ville være interessant med dokumentation for den sikkert rigtige påstand, at interessen for dræning tabte sig i 80'erne i forbindelse med den igangværende landbrugsomlægning. Slår man op i *Det danske Landbrugs Historie*, bd. II, s. 38 får man således indtryk af en uafbrudt fremgang, men da der kun bringes tal med 20 års mellemrum eller mere, går nuancerne jo helt tabt. Ikke uden interesse bemærker man det af forf. beregnede landsgennemsnit for udgifterne til dræning for årene 1876-81, der er væsentlig større

end hidtil antaget. Kunne dette forhold tænkes at hænge sammen med, at kornavl, og dermed dræningsbehovet, spillede en større rolle for de godser, som undersøgelsen udelukkende bygger på, end for landbruget som helhed? Investeringskapital er vel i denne sammenhæng heller ikke uden betydning.

I modsætning til temahæftets øvrige artikler, har denne ingen kildehenvisninger. Selv om der er tale om et sammendrag af et større arbejde, må det for meddelelser af forskningsresultater være et uomgængeligt krav, at noteapparatet er i orden som et hjælperedskab for den, der ønsker at fordybe sig i emnet!

Stig Günther Rasmussen: Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie behandler et helt andet aspekt af udviklingen i det forrige årh., nemlig overgangen fra fæste til selveje. Det har længe været kendt, at fæsteafsløsnings tempo hang nøje sammen med de økonomiske konjunkturer, men også med den politiske udvikling, således som den kom til udtryk gennem en liberalisering af lovgivningen.

Mens mulighederne for gennem arkivalisk materiale at undersøge dette udviklingsforløb synes noget svingende, gælder det for en særlig gruppe landbrug, nemlig majoraterne, at der her findes et ret fyldigt kildemateriale. Dette skyldes majoraternes særlige status fra 1683 (Danske Lov), hvorefter de mod skattefrihed mistede deres dispositionsfrihed, således at deres »substans« kun kunne ændres ved statsmagtens godkendelse, og dette forhold medførte et vist statsligt tilsyn, som har sat sig arkivmæssige spor. Dette materiale har forf. undersøgt nærmere med henblik på spørgsmålet om majoraternes fæstegodssalg. En forudsætning herfor må naturligvis være at materialet er pålideligt. Den omstændighed at det meste af materialet i realiteten stammer fra de enkelte majoratsgodser, gør det rimeligt at spørge, om disse har fusket med tallene?

De høje kornpriser i 1850'erne stimulerede til en øget produktion. I 1852 tillodes det majoratsgodser at bortselge fæstegods, hvorimod landbrugsarealer kun måtte inddrages under hovedgården, hvis de blev til skov. For at kunne konstatere mulige uoverensstemmelser har forf. sammenholdt jordebøger og indberetninger fra 3 østjyske majorater, nemlig grevskabet Frijsenborg og stamhusene Bidstrup og Rosenholm, i 1850'erne. Resultatet heraf synes dog at være, at der er god overensstemmelse mellem de 2 kildegrupper, og at det derfor ikke er sandsynligt, at besidderne i større omfang har benyttet sig af lejligheden til i forbindelse med bortsalg at have indlemmet småloder. Undersøgelsen viser iøvrigt, at ud af 4356 t. htk. egl. fæstegods bortsolgte i årene 1852-62 ikke mindre end 3435 t. htk., d.v.s. næsten 80 %!

Forf. har derpå undersøgt den økonomiske side af fæstegodssalget. Her foreskrev loven, at besidderen måtte beholde o. 10 % af salgssummen. En gennemgang af regnskabsmateriale fra Bidstrup i 1860'erne viser, at stamhusets totalsum nok varierer omend på en anden måde end salgssummen for det bortsolgte fæstegods. Forklaringen herpå er, at besidderen ofte lå inde med de udbetalinger, som køberne skulle præstere. Når han fra-

drog sin egen andel, tilbagestod der et restbeløb, som tilhørte fideikommisset og som på en eller anden måde skulle geninvesteres. Besidderen afventede nu at beløbet skulle nå en vis størrelse, hvorpå pengene blev udlånt enten til kreditforeninger eller til privatpersoner, f.eks. til stamhusbesidderen selv. Det sidste skete for Bidstrups vedkommende flere gange, bl.a. låntes der 12.000 rdl. til dræning og 9.000 rdl. til byggeri.

Denne konstatering betyder rent kildekritisk, at regnskaberne ikke kan tages for deres pålydende værdi, men må ses i sammenhæng med statsadministrationens papirer, samt at staten havde god indséende med majoratsgodsernes økonomi (således skulle panteobligationerne indsendes). Væsentligere er det imidlertid, at den foreliggende undersøgelse peger i retning af, at majoraterne gennem deres gæstegodssalg i 1860'erne og 70'erne foretog betydelige lånoptagninger til investeringsformål, i landbrugsbedriften eller andre steder. I 1866 var ca. 60 % af fideikommisskapitalen udlånt til landbrugere, som regel ved den prioritet, der ved salg var indsat i bruget, mens resten var udlånt til andre grupper. Efterhånden som afdragene faldt, kunne stamhusbesidderen reinvestere pengene, ikke mindst ved udlån til større landbrugere. Hvad de så har brugt pengene til, kan ud fra den foreliggende undersøgelse ikke siges med bestemthed, men der gættes på driftslån. Hvis denne antagelse viser sig rigtig, kan der føjes endnu et væsentligt aspekt til problematikken omkring landbrugsomlægningen i Danmark.

Jørgen Witte: Landarbejdernes kår 1850-90 er emnet for heftets sidste artikel, som for en stor dels vedkommende har karakter af en forskningsoversigt over den eksisterende faglitteratur. Fælles for denne er, at landarbejdernes forhold er behandlet som et deleme i en større og ofte anden sammenhæng, hvilket giver et utilstrækkeligt grundlag for en dybtgående behandling af emnet.

For at opnå øget viden om denne samfundsgruppe foreslår forf., at man foretager nogle grundige og alsidige undersøgelser på mikroplan, f.eks. i et eller flere landsogne, hvis arkivalier i stort omfang er bevaret og ofte befinder sig på landsarkiverne. Som eksempel nævnes en række kildegrupper fra den gl. Vindinge kommune nær Nyborg, og forf. udtrykker den overbevisning, at sådanne små mikroundersøgelser vil kunne give ny og øget viden om landarbejderne, men han peger tillige på nødvendigheden af samarbejde mellem flere forskere.

Netop *samarbejde og mikroundersøgelser* fremstår som centrale begreber i de refererede artikler, der endvidere har det til fælles, at de søger at udbygge og nuancere vor viden om en fortid, hvis hovedlinier ligger ret fast. Det er i den forbindelse tankevækkende, at alle artiklerne stort set beskæftiger sig med tiden før 1890, hvilket understreger, at »take off«-fasen for landbrugets vedkommende starter allerede i 1860'erne, men iøvrigt antager produktionsmæssige og geografiske forskelle i de følgende årtier.

Med henvisning til temahæftets titel, kan man som anmelder godt spekulere over meningen hermed. Der står nemlig i heftet ikke noget om landbrugets forhold til

det industrielle gennembrud, hvis der hermed tænkes på byerhvervene. Forbindelsen var vel også af mere indirekte karakter, f.eks. fungerede landbosamfundet som leverandør af arbejdskraft til den voksende industri i byerne. Imidlertid undergik også selve landbrugserhvervet en industrialiseringsproces i denne periode, og på dette punkt kan man ikke sige heftet rækker ved den traditionelle opfattelse, hvorefter et gennembrud på mejeri- og slagteriområdet sker i 1880'erne. Et udforsket område i den forbindelse er udbredelsen af landbrugsmaskiner før 1900. Også her vil mikroundersøgelser antagelig kunne bringe interessante oplysninger for dagen.

Sammenfattende må det dog fastslås, at dette første temanummer i selskabets ny række af Bol & By fremstår som et inspirerende indlæg i udforskningen af den periode, hvor omlægningen til det moderne Danmark tager sin begyndelse!

Torben Hansgaard

Excerpta Historica Nordica. Vol. IX 1973-1974.
Hovedredaktør Niels Lund, Gyldendal, Kbh., 1977, 210 s., Pris .

Siden 1950 er denne nyttige resumepublikation udkommet med intervaller på 2-3 år. Den udgives under den internationale historikerkomites auspicer og har hele tiden været finansieret af de nationale videnskabsfondes (nu forskningsråd). Formålet er inden for 2-årsperioder at delagtiggøre ikke skandinavisk talende historikere i, hvad der er udkommet af faglitteratur i henholdsvis Danmark, Finland, Norge og Sverige. De fleste resumeer i dette bind er engelsksprogede, men som i tidligere bind i rækken er navnlig en del danske titler forsynet med tysk resume. Der medtages både bøger og tidskriftartikler, men som regel er det kun bøgerne, der har større resumeer (f.eks. disputatser).

I de fleste tilfælde har forfatterne selv skrevet resumeerne, og der er således ikke lagt op til andet end en rent beskrivende omtale. Det mere vurderende kommer derimod ind i billedet med de valgte redaktionsprincipper. Hvad er væsentligt for fagfolk uden for Norden m.h.t. emner, og hvordan med udvælgelseskriterierne inden for de emnekredse, der skønnes relevante? Her lades læseren noget i stikken med dette bind af *Excerpta*, hvor forordet efter anmelderens mening er alt for kort og indforstået.

Meget kommer med i dette bind, og også danske læsere gives her en udmærket oversigt over art og omfang af nordisk historieforskning i et par af de seneste år. For overblikkets skyld kan det anbefales at starte med de fire redaktørers oversigt før hvert af de enkelte landes afsnit. Her tilstræbes iflg. forordet en markering af de større linier gennem omtale af større serier og forskningsprojekters publikationer (Sverige), ligesom her nævnes bibliografier, kildeudgaver og arkivregistraturer. Herefter vil det lønne sig at overskue »subject«-listen bagest, hvor samtlige omtalte titler på tværs af landegrænserne er rubriceret efter følgende emner: Bibliografier etc., filosofi og historisk metode, international historie, social historie og

migration, agrarhistorie, økonomisk historie, handel og industri, rets- og administrationshistorie, uddannelse og presse, kirke og religiøse bevægelser, by- og lokalhistorie, generel politisk historie (hvert land for sig) og endelig erindringer og diverse. Heller ikke forfatternavneregister mangler.

Ingen vil forvente fuldkommenhed af et værk, der i selve sin idé bygger på manges medvirken og løbende information frem for yderste perfektion. At der må vælges og vrages er en selvfølge, da rammerne ellers ville blive sprængt og det faglige niveau blive truet. Alligevel kan det dog undre, at der ud af i alt 76 danske titler kun er hentet én fra de amtshistoriske årbøger, nemlig den sønderjyske. Heller ikke nærværende tidsskrift er repræsenteret på nogen måde. Da lokal- og byhistorie faktisk har sin egen saglige gruppe, kunne det synes fornuftigt i fremtiden også at gennemgå disse og hermed beslægtede tidsskrifter og årbøger. Som det er nu, rammer man gevaldigt ved siden af, når man (s. 6) hæver Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver og foreningers lille kvartalsblad »Lokalhistorisk Journal« op på internationalt niveau! Proportionsforvridningen har formentlig sin forklaring i, at redaktøren fejlagtigt har ment, at bladet blev udgivet af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitets Historiske Institut.

I samme oversigtsafsnit omtales det sjællandske landsarkivs beskedne kirkebogsregistraturer fyldigt, mens der ikke er anført et eneste arkivhjælpemiddel fra Norden uden for Danmark. Her kunne en vis koordination i redaktionsprincipperne være ønskelig.

Alt i alt er der imidlertid tale om endnu et nyttigt bind i en serie, som man kun kan ønske et langt liv til gavn for såvel danske som udenlandske historikere.

Margit Mogensen

Harald Jørgensen: I rigsarkivets tjeneste. Nogle erindringsblade fra årene 1934-62. Arkivforeningen, 1977, 280 s., ill., kr. 50.

Blandt de egenskaber, der kendetegner fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, har altid været en god portion selvtillid og en ofte robust ligefremhed overfor personer, opgaver og omgivelser. Begge dele præger hans nyligt udsendte »arkivindringer«, der koncentrerer sig om sin ophavsmands virksomhed og oplevelser som arkivar. Harald Jørgensens omfattende historiske forfatterskab optræder ligesom private forhold så godt som udelukkende i relation til arbejdet på Rigsarkivet. Kolleger i arkivverdenen bedømmes da også fortrinsvis ud fra deres arkivmæssige indsats og det er ivoirigt kun få, der rangerer nogenlunde højt i Harald Jørgensens øjne. Bogen handler om arkivforhold – herunder byggesager, organisationsarbejde, hjemlige, nordiske og internationale møder – og det gør fremstillingen noget snæver i perspektivet, men til gengæld får man en omfattende, detaljrig skildring af udviklingen i dansk arkivvæsen fra begyndelsen af 1930'erne til først i 1960'erne, da Harald Jørgensen for-

lod Rigsarkivet for at overtage posten som leder af arkivet på Jagtvejen.

Umiddelbart mest spændende virker det store afsnit om Rigsarkivet i 1930'erne. Harald Jørgensen, der da var ung arkivar, fortæller bredt om kolleger af alle kategorier, om arbejdsforhold og interiører. Portrætterne af datidens arkivarer er ofte ret nærgående og bedømmelsen af adskillige vil utvivlsomt behøve korrektion. Står Harald Jørgensens vurdering til troende så var hovedparten af Rigsarkivets arkivarer dengang hverken i besiddelse af arkivfaglig dygtighed eller interesse, af personligt format eller tjenstlig arbejdssomhed. Med sin energi og udprægede sans for administration kom Harald Jørgensen ret hurtigt til at indtage en fremtrædende plads i dansk arkivvæsen, dels gennem de værdifulde initiativer, han førte frem, dels ved sin placering som leder af institutionens sekretariat under først Linvald og senere Aakjær. Ingen af de to rigsarkivarer fremstår iøvrigt i erindringerne som særlig overlegne ledere, og som Harald Jørgensen skildrer det, så burde han selv både i 1956 og i 1963 have været udnævnt til chef for dansk arkivvæsen!

Opfattelsen af Harald Jørgensens indsats i dansk arkivvæsen, herunder f.eks. hans kassationspolitik, vil være delt, men han har utvivlsomt tilført institutionen handlekraft og praktisk-administrativ sans. Selvom han indledningsvis understreger sin slægtsbestemte disposition for arkivvirksomhed og historisk forskning, så sidder man efter gennemlæsningen af hans erindringer tilbage med fornemmelsen af, at forfatteren lige fuldt ville have gjort fyldest i et ministerielt kontor, på en dagbladsredaktion eller i det private erhvervsliv. Han glædes over initiativer, der sættes i værk, sager, der fås fra hånden, vanskelige spørgsmål, der bliver løst.

Erindringerne er bredt, men levende skrevet. Småtræk, anekdoter eller ret maliciøse iagttagelser om personer og forhold krydrer fremstillingen, hvor man undertiden kan savne lidt proportionssans og hvor forfatterens egen indsats intetsteds underdrives. Når han helt undtagelsesvis erkender manglende kompetence – i henseende til at læse middelalderskrift – følger prompte en konstatering af, at han ikke har problemer med at tyde A. S. Ørstedes frygtede hånd! Offentlige eller private anerkendelser af hans virksomhed noteres løbende, og vi får at vide, at kong Olav af Norge »med stor interesse« (s. 139) havde gjort sig bekendt med materiale, som Harald Jørgensen benyttede i et foredrag i Oslo, hvortil Majestæten var indbudt, men ikke kunne være til stede. De finere nuancer – eller 100 % præcision – i bedømmelsen af forhold og personer er ikke Harald Jørgensens sag. De hjem, han besøger, er over en kam »gæstfri« og hustruer og kvindelige medarbejdere oftest »charmerende«. Hvis han da ikke benytter lejligheden til en spydighed!

Mere tiltalende forekommer Harald Jørgensen mig at være, når han direkte beskæftiger sig med arkivvæsenets opgaver. Han får sagt adskillige præcise ting om opgaver og principper indenfor arkivfaget, og hans initiativrigdom og energi har uden tvivl været med til at fremme institutionens tarv, ikke mindst den mere udadvendte side. Harald Jørgensen analyserer ikke udviklingen fra 1930'erne til 1960'erne i sin bog, men han belyser med talrige iagttagelser og træk den udvikling hen imod en

professionalisering af arkivarbejdet, der skete i den menneskealder, han behandler. Det er i skildringen af denne ændring indenfor dansk arkivvæsen, Harald Jørgensens erindringsbog har sin største værdi og giver læseren det mest positive indtryk af erindringerne forfatter.

Claus Bjørn

E. O. A. Hedegaard: Hofmarskal under tvende konger. Carl Ludvig Løvenskiold 1822–1898. Gardeofficer og overhofmarskal. Den kongelige Livgardes første historiograf, Richard Levin & Co., 1977, 157 s., ill., kr. 96.

I sin dagbog »Gammelt og Nyt« noterede A. D. Jørgensen under 10. februar 1891 om en hyppig arkivgæst, overhofmarskal Løvenskiold, at denne »hører . . . til de kyndigste og mest tiltalende figurer ved hoffet; han har mod og sind til at holde på Fr. 7.s minde«.

Det indtryk bekræftes af den lille biografi, som den flittige militærhistoriker, premierløjtnant E. O. A. Hedegaard, har udsendt.

Carl Ludvig Løvenskiold var kaptajn ved Livgarden, da han i 1860 blev hofmarskal hos Frederik 7. og han fortsatte under efterfølgeren til 1868. 1875 genindtrådte han i hof tjenesten som ceremonimester, blev påny hofmarskal 1876 og udnævntes 1881 til overhofmarskal og beklædte denne post til sin død i 1898. Efter skildringen at dømme en loyal, dygtig omend ved årene lidt uomgængelig og ganske magtkær chef for den omfattende institution, hoffet dengang var selv under Chr. 9.s efter europæiske forhold beskedne vilkår. Premierløjtnant Hedegaard skildrer Løvenskiolds liv rigelig bredt og med megen inddragelse af kongehusets og tidens almindelige historie. Der gives ikke nogen dybere karakteristik af hovedpersonen, men nyttigt er omtalen af Løvenskiolds ikke ubetydelige militærhistoriske forfatterskab, der indledtes med »Efterretninger om Den kongelige Livgarde til Fods« (1858), som vel nærmest må betegnes som en tjenesteopgave, men som Løvenskiold siden fulgte op i en række mindre bidrag, bl.a. i Historisk Tidsskrift. Han blev en flittig gæst på Gehejme- senere Rigsarkivet, og A. D. Jørgensen noterer i sin dagbog flere samtaler med ham om hoffets historie. Mest interesse påkalder Løvenskiold sig unægtelig som forsvarer af Fr. 7.s eftermæle. Civile og militære kolleger til Løvenskiold har ellers haft travlt med at indtage det modsatte standpunkt! Løvenskiold skrev ikke sine erindringer, men Hedegaard aftrykker et par optegnelser eller erindringsbrudstykker, der omhandler tiden omkring Fr. 7.s død og Chr. 9.s besøg ved krigsskuepladsen i februar 1864. Lidt snørklet og knirkende berettes her om de dramatiske begivenheder, og de bekræfter A. D. Jørgensens karakteristik af Løvenskiold som en sympatisk skikkelse, loyal overfor den afdøde såvel som den nye konge og umiddelbart utilpas ved andre hofpersoners hasten for at indynde sig under den nye herre.

Bogen er meget smukt udstyret med fotografier og er tiltalende i typografisk udformning – men den er dyr!

Den er tilegnet Livgarden og bærer militærhistoriepræget i udpræget grad gennem de omhyggelige gadsbetegnelser og omtaler af uniforms- og udrustningsdetaljer i bilde-teksterne.

Claus Bjørn

Verdens kvinder – kvinders verden. Nationalmuseet, 1977. 174 s., ill., Kr. 34.50.

Verdens kvinder – kvinders verden, en bog udgivet i forbindelse med Nationalmuseets udstilling af samme navn, indeholder 14 etnografiske artikler, som alle omhandler forhold, der er afgørende for kvinders tilværelse, men ellers spredt sig vidt geografisk og emnemæssigt; artiklerne fokuserer på de for vestlige øjne karakteristiske og fremmedartede træk ved de forskellige kulturer og minder i dette meget om artiklerne i det etnografiske tidsskrift *Jordens folk*, som også har haft et temanummer om kvindeforhold (*Jordens folk*, 11. årg. nr. 2, 1975). Som det fremgår af bogens indledning, skrevet af Susan Reynolds Whyte, tilstræbes der heller ikke nogen systematisk dækning af emnet; bidragdyerne har belyst hver deres specialområde, og anderledes kan det ikke være inden for et fagområde, der er så nyt og uopdyrket som »kvindantropologi«.

Situationen er udmærket beskrevet i en artikel af Beth Elverdam og Ronni Grønberg: »Det sete afhænger af øjnene, der ser. Kønsbestemt etnografi.« Forfatterne sammenligner to monografier om det samme australske folk, skrevet på grundlag af materiale indsamlet nogenlunde på samme tidspunkt, i begyndelsen af halvtredserne. Den ene bog er skrevet af en kvindelig etnograf og hun beskriver en kvindeverden præget af selvbevidsthed og solidaritet; hver livsalder har sine pligter og sine rettigheder: barnet leger og lærer, den unge mandbare pige har sin plads i sin langt ældre ægtemands husholdning, men også muligheder for frie seksuelle forbindelser; som mor opnår hun værdighed og betydning gennem sine børn og som ældre kvinde har hun en uomtvistelig magt og indflydelse gennem sine sønner og som svigermoder foruden en topplacering i sit eget hushold. Den anden bog er skrevet af to mandlige etnografer og i deres øjne er der tale om et samfund og en kultur, hvor kvinderne kun indgår som investeringsobjekter i mændenes spil om magt i samfundet, mens de selv er berøvet enhver selvbestemmelsesret.

Pointen er her, at fra en androcentrisk synsvinkel er kvindekulturen usynlig; med få undtagelser (Margaret Mead f.x.) har etnograferne arbejdet ud fra den vestlige verdens mandsdominerede værdisystem og projiceret den medbragte nedvurdering af kvinders rolle ind i de fremmede kulturer og har forsømt at skaffe sig viden om kvindernes verden, om, hvorledes kvinderne selv oplever deres vilkår og deres forhold til andre kvinder.

I samme artikel findes flere principielle overvejelser over den umiddelbare nytte her og nu af at udvide kendskabet til kvinders status i andre kulturer; dels at vise, at vor kønsrollefordeling ikke er den eneste mulige, endsiges »naturlige«, men samfunds- og kulturskabt, dels at adva-

re mod den forringelse af kvindens stilling, som nye erhvervsstrukturer bevirker i flere udviklingslande, når der ensidigt sættes på mænds arbejdskraft og mænds uddannelse, hvorved kvindernes udfoldelsesmuligheder indskrænkes i lighed med vestlige kvinders.

Bogens materiale er meget brøget og der kan ikke generaliseres om noget ud fra de forskellige fremstillinger, men mange problemstillinger berøres. At kvinders udelukkelse fra særlig væsentlige religiøse ceremonier kan opleves som en uret, der må have en begrundelse, ses af en myte hos et amazonfolk: det var engang kvinderne, der havde de hellige fløjter; men de kunne ikke skaffe de kødofre, som de krævede, og så gik fløjterne over til mændene, som kan jage vildt; Her har man dels den retfærdiggørende forklaring på en ulighed i samfundet, dels et udtryk for at denne ulighed skyldes, at kvinder ikke deltager i jagt (krig). Samme folk viser også noget om den seksuelle undertrykkelse: ordenen hviler til syvende og sidst på, at kvinderne »kan tæmmes med bananen«.

De afrikanske »handelskoner« er gode eksempler på, at kvinder kan være økonomisk selvstændige, når der, som her, er tale om en lettere form for landbrug og et bofællesskab med andre kvinder til fordeling af arbejdet med børnepasning. Altså børnene er også her kvindens ansvar, men dette forhindrer ikke hendes aktivitet uden for hjemmet, fordi dette er en husholdning, der rummer mange personer til at skiftes om opgaverne.

Men mange steder er kvindernes traditionelle økonomiske selvstændighed ved at være fortid. Moderne storproduktion favoriserer oftest mændenes områder (kakao, kopra); i et enkelt tilfælde, Philippinerne, har man under særlige omstændigheder kunnet se det traditionelle kvindearbejde, vævningen, redde et samfunds økonomi; men ellers synes det som om kvinderne tvinges i defensiven.

Eller moderne forbrugsgoder kan på en grum måde ødelægge en økonomisk balance; en marokkansk bruds medgift bestod tidligere for en stor del af ubehandlet uld; det er en råvare, som efter forarbejdning kan give en god indtægt om nødvendigt. Men det er ikke nemt at opbevare den megen uld i en toværelse og nu er det mere almindeligt – og anset – at give vaskemaskiner, køleskabe, fjernsyn og den slags, som tværtimod at skabe værdi hurtigt taber, den de havde.

Bogen opfordrer direkte og indirekte til sammenligninger med vort eget; dette i forbindelse med det afvekslende indhold og de mange direkte kvindeskildringer gør den velegnet til undervisningsbrug. Selv har jeg brugt den både i HF og i gymnasiet og diskuteret problemstillinger som seksualitetens organisering og forholdet mellem deltagelse i produktionen og samfundsmæssig magt og indflydelse. Under alle omstændigheder danner den et godt supplement til den eksisterende etnografiske litteratur på almindelig tilgængeligt niveau.

Karen Glente

Ekkehard Aner/Karl Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Verlag Nationalmuseum København Karl Wachholtz Verlag Neumünster. Band II. Holbæk, Sorø og Præstø Amter 1976, 208 s., 182 tvl., kr. 448. Band III. Bornholm, Maribo, Odense und Svendborg Amter 1977, kr. 649.

Efter en længere pause siden bind I udkom i 1973 er bind II og III nu udkommet i hurtig rækkefølge i 1976 og 1977. Bind III er udgivet og bearbejdet af Kersten alene, efter Ekkehard Aners død. Desuden har Ole Klindt-Jensen bidraget til Bornholms amt. Tilsammen dækker bind I–III de danske øer. Man er således nået et stort skridt fremad i serien, ligesom man kan begynde at arbejde med de allerede udgivne bind, da de dækker et tilstrækkeligt stort og topografisk afgrænset område. Med bind II følger et farvetrykt geologisk kort over Danmark i 1:500.000, hvor der tillige med priskegnaturer er angivet forskellige grader af podsoler. Med bind III følger en række kortblade i 1:100.000 over Fyn, Lolland-Falster og Bornholm. Kortene er fremstillet i dæmpet farvetryk hvor de afsatte lokaliteter (i sort og rødt) fremtræder meget tydeligt og overskueligt. Gravhøje og fundlokaliteter fra bronzealderen er afsat med sort, dysser og jættestuer med rødt. Alle kort er tillige forsynet med højdekurver. Fundlokaliteterne fra bronzealderen er angivet med særlige signaturer og forsynet med et nummer der henviser til kataloget. Bind III er desuden forsynet med et registerbind for de tre første bind. Registret, der er ret omfattende, vil utvivlsomt lette mange i brugen af bøgerne. Foruden et stedregister er der et særligt register over højnavne og marknavne, noget der må være af særlig interesse for stednavneforskere. Der er også et register over alle museer og samlinger, sådan at man hurtigt kan skaffe sig overblik over hvor fundene befinder sig. Til sidst et type- og sagregister, og det er nok det som vil blive brugt mest.

Efter E. Aners død har Kersten nu påtaget sig at fortsætte udgivelsen alene, og dette har utvivlsomt fremskyndet arbejdet. Mens Aner forestod genstandsdokumentationen (tegnarbejdet) tog Kersten sig af arkivdokumentationen (katalogdelen), ligesom han berejste samtlige fundlokaliteter i Danmark for at kunne udarbejde de topografiske beskrivelser. Det har vel ikke været nogen hemmelighed at det var genstandsdokumentationen der forsinkede arbejdet. Mens Kersten således i flere år har haft katalogdelene færdige, ikke blot for øerne, men også for hele Nordjylland, så trak tegnearbejdet i langdrag, da der efterhånden som arbejdet skred frem blev sat stadig større krav til teknisk og dokumentarisk fuldkommenhed. Det betød at en del af de ældre tegninger måtte nytagnes. Nu hvor publikationen af serien imidlertid er kommet i skred kan man kun være tilfreds med at det lykkedes at udvikle og gennemføre et så højt dokumentationsniveau, hvilket er blevet videreført under Kerstens ledelse. Efter udgivelsen af bind III, tog man fat på Schleswig-Holsten, og her er et nyt bind allerede på vej; man er nu i gang med Nordslesvig. Der er således

kommet fart over udgivelsen, og det er glædeligt. Et enkelt forhold skal dog påtales. Det fremgår ikke hvornår registreringsarbejdet er afsluttet for de enkelte bind. For Fyns vedkommende må det være sket allerede omkring 1970–71, idet det store depotfund fra Røjlemose ikke er med, hvilket er en skam. Når derimod et andet af de senere års største og smukkeste depoter mangler – fundet fra Vognserup på Sjælland – så skyldes det beklageligvis et publikationsveto. Den slags er kedeligt, specielt da fundet endnu ikke er publiceret på anden vis efter snart 10 år.

Da jeg i et tidligere nummer af *Fortid og Nutid* (bind XXXVI, hft. 4, side 588–90) har anmeldt bind I, og der beskrevet bøgerens indhold og udstyr, vil jeg i det følgende især koncentrere mig om kataloget, og først i en senere anmeldelse af næste bind kommentere illustrationerne nærmere.

Jeg har i det forløbne år haft lejlighed til at anvende katalogdelen til bind I–III, bl.a. som udgangspunkt for analyser af de arkæologiske fonds repræsentativitet, og derigennem gjort en række erfaringer både hvad angår dokumentationsniveauet og anvendeligheden – noget der naturligvis hænger nøje sammen. De oplysninger man her har brug for er først og fremmest fundenes indregistreringsår, samt fyldige informationer om fundomstændighederne. Gennem en registrering af fundårene for henholdsvis gravfund og depotfund (fra 1805–1975) kan man danne sig et overblik over fundfrekvensen, og den stiger og falder til forskellige tider. Hvis man skal kunne forklare dette har man brug for oplysninger om hvordan fundene blev gjort, fordi det fortæller om hvilke aktiviteter der var ansvarlige for deres fremkomst.

Var det f.eks. landbrugets udvikling og effektivisering (sløjfning af høje, drægnaving etc.) som betingede at fundfrekvensen tiltog i en vis periode, eller var det arkæologiske udgravninger – eller evt. andre faktorer.

Disse forhold er af betydning når man skal vurdere den eksisterende fundmængdes repræsentativitet i forhold til den mængde der engang blev nedlagt, og de nødvendige oplysninger herom findes i kataloget. Indregistreringsåret er dog kun konsekvent angivet for fund på Nationalmuseet; ofte er det udeladt ved fund fra provinsmuseerne. Oplysningerne om fundomstændighederne er derimod for alle fonds vedkommende yderst detaljerede – hele hændelsesforløbet fra et fonds opdagelse til dets arkæologiske registrering kan følges. Her må katalogerne siges at være fuldkomne. Man kan således danne sig et klart billede af fundomstændighederne og deres skiften gennem tiderne – fra højsløjfningerne i det 19. århundrede til den hyppige opløjning af fund fra de sløjfede høje i det 20. århundrede. Man kan følge tørvegravningens og dræningens stigende betydning for depotfundenes fremkomst fra midten af forrige århundrede. Og den omhyggelige og konsekvente angivelse af alle implicerede persons navne og stillinger (finder, formidler, opkøber etc.) – en tilsyneladende ligegyldig formalitet – gør det muligt at kortlægge forskydningerne i den arkæologiske formidlingsproces: fra forrige århundredes begyndelse, hvor præster, herredsfogeder og amtmænd fungerede som formidlere mellem findere og museum, til lærerne og efterhånden bønderne selv overtager denne rolle i slutnin-

gen af århundredet i takt med oplysningen. Man kan også følge opkøbernes og antikvitethandlerens aktiviteter, som kulminerer i slutningen af forrige århundrede for bronzealderfundenes vedkommende.

Dette blot en stikprøve for at vise hvordan en række tilsyneladende unødvendigt detaljerede oplysninger har vist sig at kunne danne basis for vidtrækkende kildekritiske analyser af fundenes repræsentativitet – noget Kersten ikke på forhånd kunne have forudset. Og det siger noget centralt om katalogets anvendelighed og informationsniveau. Princippet bag dets udarbejdelse har været at alle oplysninger skulle med, fra findernes navne til den færdige arkæologiske dokumentation. Det betyder at katalogets informationsniveau er næsten identisk med arkivernes – men med den fordel at i kataloget er oplysningerne systematiserede og let tilgængelige, fremlagt i et ensartet beskrivelsesprog og med ensartede tegninger af planer og snit. Skulle man selv have indsamlet de tilsvarende oplysninger ville det have taget år – bortset fra at man aldrig ville have gjort det, da man normalt kun registrerer hvad man mener at have brug for, den eneste overkommelige metode. Og her skal det tilføjes at netop rigdommen på oplysninger, fastholdt i få ord, gang på gang inspirerede til nye analyser, sådan at der under arbejdet med kataloget opstod et umiddelbart vekselspil mellem bearbejdning/analyser og nyregistrering af data – noget der normalt ikke lader sig gøre i en traditionel forskningssituation hvor materialeregistreringen er en langvarig proces (forud for bearbejdningen) som ikke kan gentages uden en betydelig arbejdsforøgelse.

Det er således Kerstens fortjeneste at have overført arkivernes informationer i et knapt og letforståeligt sprog med et minimum af informationstab.

Men kataloget rummer ikke blot de primære arkivers informationer (protokoller, topografisk arkiv og beretningsarkiver). Kersten har også gennemgået den meget omfattende sognebeskrivelse hvor resultaterne af et århundredets berejsninger og arkæologiske aktiviteter er nedfældet i kort og beskrivelser. Det betyder at der udover de primære fundoplysninger og beskrivelser yderligere findes informationer om højenes tidligere udseende, størrelse, tilstand, plyndringer etc. Endvidere er antallet af kendte høje og stengrave registreret for hvert sogn og sammentalt herredsvist, tillige med antallet af kendte bronzealderfund, opdelt efter kategorier. Man kan således på grundlag heraf foretage analyser af hvor mange procent af højene indenfor et givet område man har fund fra. Dvs. at man kan danne sig et indtryk af hvor numerisk repræsentativt det udgravede og fundne materiale er i forhold til antallet af høje – noget der for øerne svinger mellem 3–10 %.

Endelig ledsages hvert fund af en omhyggelig topografisk beskrivelse. Kersten har personligt berejst alle fundlokaliteter og på grundlag heraf udarbejdet en beskrivelse af fundstedernes topografi. For enkeltfund og depoter fundet på mark er det så vidt muligt angivet om fundstedet f.eks. var en tidligere fugtig lavning – eller tør mark, hvilket har betydning for en vurdering af nedlæggelsesstedets oprindelige karakter. Også højenes nuværende udseende beskrives, til sammenligning med ældre beskrivelser, sådan at man ofte kan følge den gradvise ned-

brydning. Som hovedregel er der endvidere angivet afstanden til nærmeste vandløb, sø eller kilde, ligesom der for depoterne er angivet afstand til nærmeste højgruppe. Der er herved blevet tilføjet kataloget et vigtigt bebyggelseshistorisk supplement.

Kataloget rummer således oplysninger fra 1. primære arkiver (protokoller, topografiske arkiver og beretningsarkiver) 2. sekundære arkiver (sognebeskrivelser, fredningsarkiv) 3. topografiske oplysninger på grundlag af en besigtigelse af fundstederne. At samle og forene denne meget store informationsmængde i korte overskuelige fundbeskrivelser er en pædagogisk bedrift. Det kan således fastslås at kataloget formidler en informationsmængde, i let tilgængelig form, som foreløbig er uden sidestykke i den arkæologiske litteratur, ikke blot i Danmark men også internationalt. Det er summen af et livslangt arbejde der her er udkrystalliseret.

Efter denne gennemgang af katalogdelen i værkerne vil jeg til slut diskutere betydningen af denne type materialepublikationer for den arkæologiske forskning.

Kersten må tilskrives hovedæren for at have udviklet den dokumentationstradition som nu har resulteret i den her anmeldte serie. Igennem mange år forestod han, som leder af Gottorpmuseet, dokumentationen af de slesvig-holstenske oldtidsminder, som blev publiceret i en række store bøger hver dækkende en kreds (svarende til et amt). Disse bøger var materialekataloger over alle fund fra ældre stenalder til yngre jernalder. Det er denne tradition for »landesaufnahme« – oprindeligt udviklet i Danmark i forrige århundrede – som her er videreført og bragt frem til sin logiske konklusion, nemlig en samlet og overskuelig publikation af materialet. At dette arbejde for bronzealderens vedkommende ikke skulle blive gjort af danske arkæologer har været beklaget af nogle. Hertil er der blot at sige at man i Danmark hverken havde lysten eller de nødvendige organisatoriske og arkæologiske evner til at klare en sådan opgave. Det kan man så beklage. Desuden vil mange sikkert hævde at det ikke tjener noget formål at publicere fundkataloger. Man skal jo alligevel selv »kende materialet« – og hvilken funktion tjener de så? Som jeg har vist så rummer den foreliggende serie utallige muligheder for videnskabelige analyser – så mange at det ikke tilnærmelsesvist kan opvejes af et personligt materialekendskab af sædvanlig art. Dokumentationsniveauet er så højt at det kun vil være enkelte oplysninger man kan få brug for at supplere med. Og med kataloget i hånden vil det være et enkelt og overkommeligt arbejde. Naturligvis rummer enhver dokumentation et valg der udelukker visse aspekter af materialet. Det gør også en arkæologisk udgravning. Men undlader man at grave i bevidstheden om at det alligevel ikke er muligt at dække alle aspekter af det arkæologiske objekt, i bevidstheden om at kun udgraveren har mulighed for at foretage den primære registrering? Naturligvis ikke. Man udvikler retningslinier og kriterier for dokumentationen. På samme måde når man publicerer. Kravet til publikation er således nøjagtigt det samme som kravet til udgravning: udgravningen afdækker og registrerer, publikationen systematiserer og formidler dette. Men den gør mere. Den demokratiserer også forskningen, skaber mulighed for at efterprøve andres forskning og for at udvikle ny forskning – uafhængigt

af om man skulle have det privilegium at »kende materialet.« Det betyder naturligvis ikke at man kritikløst skal publicere alt, tilfældigt og i småbidder. Publikationsprojekter må tilrettelægges og prioriteres på samme måde som udgravninger og forskning – som led i en samlet planlægning. Men er det nu sket?

Gennem 150 år har generation efter generation af danske arkæologer omhyggeligt og pligtopfyldende indsamlet, udgravet og registreret tusinder af fund. Noget af det blev publiceret undervejs, især pragtfundene. Men det meste henligger i magasiner og arkiver, i praksis kun tilgængeligt for en lille kreds af danske arkæologer. Store dele af dette materiale er nu så omfangsrigt at nye fund kun supplerer, men ikke tilføjer nyt. Det gælder især gravfund og depoter. Materialets størrelse er endvidere blevet en hindring for en intensiv videnskabelig bearbejdning. Der hviler derfor en forpligtigelse på dansk arkæologi til at få gjort dette rige materiale tilgængeligt, i materialepublikationer, for international forskning. Desværre har der gennem de seneste par årtier været en tendens til at forflygtige dette ansvar ved at satse alle midler på nye udgravninger, samt på forskning baseret på et monopoliseret materialekendskab, uden materialedokumentation, og derfor utilgængelig for efterprøvning. Med Aner og Kerstens publikation af bronzealdermaterialet er de retningslinier stukket ud som bør følges ved fremtidige publikationer af andre perioders grav- og depotfund. Det er en opgave der, tillige med kulturhistorisk prægede forskningsprojekter, bør have første prioritet i det kommende tiår.

Kristian Kristiansen

Joachim Reichstein: Die kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Skandinavien, auf dem Kontinent und in England. Offa-Bücher. Band 34. Neumünster 1975. 187 s., 144 plancher, 5 kort, 2 bilag. DM

Indledningsvis må der gøres opmærksom på, at selv om bogens trykkeår er 1975, udkom den først i 1977. Yderligere må man ved anmeldelsen tage højde for, at forfatteren i forordet gør opmærksom på, at der kun er benyttet litteratur systematisk frem til 1969, dog i enkelte tilfælde suppleret med værker frem til 1971. Bogen har således været ret længe undervejs. Dette gør naturligvis en anmeldelse i år 1978 vanskelig, idet man må forsøge at se bort fra den sidste halve snes års forskning, der har frembragt særdeles vigtige bidrag såvel indenfor romertids- og germanertidsforskningen i Norden som det øvrige Europa.

Afhandlingen er, som det også fremgår af titlen, centreret om en enkelt genstandsform – den korsformede fibel – et smykke der opræder i Norden, England og på den nordvestlige del af Kontinentet. En underordnet rolle spiller i denne bog de øvrige samtidige genstande. Bogens hovedformål er opbygningen af et kronologisk system for senromersk og ældre germansk jernalder.

Dette gennemføres for de fleste nordeuropæiske områders vedkommende for den korsformede fibel isoleret betragtet, men den ofte manglende hensyntagen til periodens øvrige materiale gør, at resultaterne umiddelbart er vanskelige at anvende i bredere kulturhistorisk sammenhæng samt medfører en række diskutabile dateringer af fundkomplekser, men derom senere.

Bogen indledes med en forskningshistorisk oversigt over arbejder omkring den korsformede fibel, heri indbefattet forskellige kronologiske arbejder. Derefter skitseres målet med den omfattende bog. Der er opsat tre hovedpunkter: 1: den korsformede fibels relative kronologi, 2: dens absolutte kronologi, 3: den korsformede fibels bidrag til kendskab om kulturforbindelser i sent 4., 5. og 6. årh. e.Kr. mellem Skandinavien, Kontinentet og England. Specielt er de to første punkter analyseret i bogen, det tredje er også udnyttet, så vidt en sådan betragtning lader sig gennemføre ud fra en enkelt oldsagstype.

Efter disse indledende kapitler kommer bogens hovedafsnit, fremlæggelsen af det store materiale. Bag kataloget ligger et stort og ofte primært indsamlingsarbejde – de besøgte museer er anført. Ligeledes redegøres der for fundomstændigheder for de korsformede fibler i de enkelte lande. Disse er, af grunde man ofte har søgt at trænge ind bag, ejendommeligt nok særdeles forskellige. Fremhæves skal her blot det markanteste: I Norge er 86 % af de korsformede fibler fundet i grave, i England 58 %, i Sverige 54 %, i Tyskland 52 % og i Danmark 30 % (17 % i depoter). Den resterende del, på nær enkelte fra bopladser, færre fra depoter, er enkeltfundne eksemplarer. Ovennævnte medfører, at kun visse områder er velegnede til kronologiske studier ud fra fundsammenhænge, primært naturligvis Norge.

Afsnittet »Formenkunde« rummer en række vigtige betragtninger. Ved begrebet »korsformet fibel« har arkæologerne ikke altid forstået helt den samme gruppe af fibler, specielt har der været vanskeligheder ved afgrænsningen mellem de tidlige korsformede og de øvrige typer, der minder stærkt om dem. Men i afsnittet om terminologi definerer Reichstein, hvad han forstår ved en korsformet fibel. Her må man blot være opmærksom på, at Reichstein's definition af de korsformede fibler er bredere end Shetelig's, idet den omfatter fibler som illustreret på bogens Tafel 75. Nydamfibler indgår ikke i gruppen af korsformede fibler.

Reichstein's definition af den korsformede fibel medfører, at han ikke blot kommer til at beskæftige sig med ældre germansk miljø, men også med yngre romersk, hvilket naturligvis er underordnet, når man ved, hvilke fibler der arbejdes med.

Som optakt til opstillingen af typer findes afsnittet »Ordnungsprinzipien«. Her redegøres for dels tidligere inddelingskriterier, dels opstilles til brug i denne bog følgende: Betegnelsen »Type« anvendes ved gentagne kombinationer af formbestemmende karakteristika. Sker der afvigelser indenfor denne kombination af underordnede karakteristika, der gentages i samme sammenstilling, kaldes det »varianter«. Endvidere arbejdes med »ledeformer«, hvorved forstås kronologisk fixerbare typer ud fra sluttede fund. »Enkeltformer« er de eksemplarer, der hverken kan indordnes under typer eller varianter.

Dernæst følger det meget vigtige afsnit, hvor forfatteren har foretaget den typemæssige opdeling af det omfattende fibelmateriale.

Materialet er ordnet således, at ledeformerne fremlægges separat for hvert geografisk område, således at de såkaldte »ældre fibler« kommer først, dernæst »yngre fibler« og til slut »sene fibler«. Til slut opstilles også en gruppe fibler, der ikke lader sig datere sikkert; også de er inddelt efter geografiske kriterier. Som eksempel på, hvorledes opbygningen er foretaget, kan udvælges Norge:

Norske former

Ældre fibler

type Åk
type Kvassheim
type Tveitane-Hunn

Yngre fibler

sydnorsk	vestnorsk	nordnorsk
type Lunde	type Nygard	type Røssøy
type Eine		

Sene fibler

sydnorsk	sydvestnorsk
type Stoveland	type Mundheim
type Søndre Gammelstrød	type Ådland
type Valandsmoen	type Lima
type Foldvik-Empingham	type Nøding
	type Byrkje
	type Varhaug
	type Sagland
vestnorsk	nordnorsk
type Skjervum	type Skogøya
type Skaim	type Volstad
type Draugsvoll	
type Mo	

I forbindelse med hver type bringes dens udbredelse afsat på kort, en verbal beskrivelse af typens karakteristika, henvisninger til kataloget, hvor typen findes optegnet, samt henvisninger til afbildninger på plancherne bagest i bogen. Dette afsnit danner naturligvis basis for forfatterens videre resultater. Der ligger uden nogen tvivl et enormt stort arbejde bag opdelingen af fibelmaterialet. En række bemærkninger, men af mere praktisk natur, må dog knyttes dertil. Til brug for alle læsere af bogen, ikke blot dem, der skal arbejde primært med materialet, mangler stærkt en typetavle med alle fibeltyper gengivet i streg. En sådan ville lette anvendelsen af bogen betragteligt.

I stedet for de ofte meget lange beskrivelser af de enkelte typer, kunne man have ønsket sig disse sat systematisk op og eventuelt forsynet med små detail-skitsen af hoved, bøjle og fod. Derved kunne man se forskellene og lighederne og de forskellige kombinationer af karakteristika.

Denne særdeles vigtige bog vil uden tvivl i fremtiden ofte bl.a. blive benyttet til bestemmelse af nyfundne korsformede fibler. Men dette vil bringe arkæologer og andre på et enormt arbejde. De korsformede fibler opdeles i 44 ledeformer, men med undertyper og varianter

kommer man op på ialt 64. Dertil kommer yderligere 19 ikke sikkert daterbare typer. Det vil altså sige, at der arbejdes med ialt 83 typer og varianter. Dette er et alt for højt antal at skulle holde rede på uden hjælp i tegninger eller et systematisk bestemmelsessystem. At man navngiver typerne efter lokaliteter kan være underordnet, men navnet burde have været ledsaget af en sammensat kodebetegnelse, omfattende en kode for hver af de væsentlige træk, der indgår i definitionen. Dette ville have lettet hele anvendeligheden betydeligt.

Bogens anden vigtige del omfatter kronologi. De korsformede fibler danner udgangspunkt for sammenligninger mellem sluttede fund til hjælp for en bredere kronologi. Udgangspunktet tages naturligt i de norske gravfund, der er den mest egnede gruppe til dette formål.

Ud fra et kombinationsdiagram (Tabel 3), hvor der udelukkende er anvendt fibelformer, opstiller Reichstein 8 kombinationsgrupper, af hvilke det kan være vanskeligt at se begrundelsen for opstillingen af hele fire grupper blandt formerne 1 til 17, i stedet for blot to, i særdeleshed da »yngre korsformede fibler« består af kombinationsgruppe 2 til 4. På diagrammet (Tabel 3) er de såkaldte »Leitformen« markeret, men egentlig er det kun få af dem, der opfylder de krav, man umiddelbart ville stille til en type for at kunne benævne den ledetype.

De enkelte kombinationsgrupper beskrives, specielt udbredelsen. Der kan ikke opstilles almenlydige stilistiske beskrivelser af fiblerne i de forskellige faser på grund af den store formrigdom, men visse hovedretningslinier opstilles dog.

Efter denne omfattende gennemgang af det norske materiale foretages lignende kronologiske analyser af de øvrige geografiske områder, dog i langt mindre målestok på grund af materialets begrænsede omfang og/eller mangel på fundsammenhænge.

Særdeles nyttige, også i andre henseender, er ny-bearbejdningen af nordtyske gravpladser som Pritzler (Mecklenburg), Perdöhl (Mecklenburg), Preetz (Holsten) m.m. Den udførlige bearbejdning af Pritzler, hvor fibelmaterialet udvides med lerkar, redskaber, dragttilbehør og smykker, synes dog ikke at frembringe resultater, der rækker videre end tidligere erfaret vedrørende f.eks. fiblernes indbyrdes rækkefølge i yngre romertid. Den meget findelte kronologi, der opstilles for fiblerne på Perdöhl-pladsen ud fra horisontal stratigrafi, synes ikke rigtig bekræftet i det ledsagende bæltegarmenture, der virker ret ensartet. På Kontinentet indtager Mecklenburg dog fortsat den vigtigste position for arbejder omkring den relative tidsfølge blandt de korsformede fibler ud fra analyser af store gravfelter.

Det engelske materiale kan på grund af fundomstændigheder hverken analyseres som de norske sluttede gravfund eller ud fra store gravfelter, som tilfældet er i Nordtyskland. I virkeligheden er yderst få fund dateringsmæssigt anvendelige, specielt spiller Dorchester grav 2 og Little Wilbraham grav 133 en stor rolle. Dateringer baseret på det engelske materiale ud fra korsformede fibler bliver derved særdeles begrænset.

En vigtig del af bogen udgøres af afsnittene »sammenlignende kronologi« (Vergleichende Chronologie) og »absolut kronologi« (Absolute Chronologie). Afsnittene

vidner om meget stort kendskab til nordeuropæisk materiale, selv om en række passager er meget svære at følge. Flere steder gennemgås beviskæder for forskellige genstandes tidsstilling, der kunne være gjort betydeligt kortere eller være erstattet med en henvisning. Således underes man over en ret lang analyse af hagekorsfiblernes tidsstilling, der kunne være erstattet med en henvisning til S. Thomas' artikel i *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* Bd. 7 1967, eller problemer omkring nåle, der er udførligt behandlet i B. Beckmann's artikel i *Saalburger Jahrbuch* 23 1966.

En række af de kronologiske ræsonnementer kan jeg dog ikke undlade at påtale, dels af principielle, dels af konkrete årsager. En række af paralleliseringerne mellem sluttede fundkomplekser foretages ud fra en enkelt genstand i hvert kompleks uden nogen nærmere redegørelse for de øvrige genstandes tidsstilling. Eksempler er bl.a. Varpelev-fundet, der p.g.a. en hårnål sammenlignes med Nyrup, eller hvorledes Åk- og Nyrupgravene, begge med en femarmet hagekorsfibler, kan forrykke dateringen af de firarmede hagekorsfibler og gøre dem senere i tid end hos Eggers, er uklart. Ræsonnementerne i denne del af bogen kan være vanskelige at følge, idet der springes fra fund til fund, der knyttes sammen ved enkelte træk, hvis lighed man ikke altid kan være enig i. Nyrupgravens guldvedhæng har f.eks. intet formmæssigt eller tidsmæssigt at gøre med Skreosgravens korsformede bronzeblikvedhæng. Sætrangfiblen er trods alt så forskellig fra mellemeuropæiske fibler med tvædt bøjle, at disse ikke kan bruges som argument for at rykke hele Sætrangfundet ned i tid. Samme betragtninger kunne gøres vedrørende f.eks. Foss- og Moldestad-gravenes sværdbeslag.

De ting, man således kan rette indvendinger mod, er kun en mindre del af det store materiale, afsnittet rummer.

Ud fra iagttagelserne omkring den relative kronologi udarbejdes en absolut kronologi. De ældste korsformede fibler på Kontinentet dateres til kort efter midten af 4. årh. e.Kr., hvilket man kan være enig i ud fra Reichstein's definition af en korsformet fibel. Langt vanskeligere er dateringen af de yngste korsformede fibler; hovedparten er ældre end tidlig stil I (beg. ca. 500 e.Kr.), men enkelte går efter Reichstein op i 6. årh.

Som periodebetegnelse anvendes for gruppen ældre korsformede fibler C3/D1, til de yngre D2 og de sene D3. De seneste angelsaksiske typer fra 6. årh. e.Kr. betegnes D3/E1.

De tidlige former C3/D1 af de korsformede fibler har en vid udbredelse over det nordeuropæiske område, det er overregionale standardformer; men af disse opstår hurtigt lokalformer. Fiblerne understreger Nordsøens betydelige rolle for forbindelse områderne imellem, især i fase C3/D1, men også senere; forbindelserne bliver dog endnu tydeligere, hvis andre fundgrupper blev taget med i betragtning.

Efter bogens tekst følger 43 sider katalog over de korsformede fibler ordnet efter lande, med litteratur og tavle-henvisninger. Dernæst fundliste over Nydamfibler og ligearmede fibler, sammenligningslister mellem museums- og katalognumre, litteraturforkortelser, geografisk stikordsregister og almindeligt stikordsregister. Sid-

ste del af bogen omfatter 144 plancher samt 5 kort, der illustrerer dels totaludbredelsen af de korsformede fibler, dels ledeformerne for de faser i fiblernes udvikling, Reichstein udskiller (C3/D1, D2, D3). I denne sidste del af bogen savnes blot en litteraturliste, ellers er alt gjort for at lette anvendelsen af kataloget.

Reichstein's bog har været ualmindelig længe under udgivelse, og der har endog været henvist til den hos arkæologer, inden den forelå færdig. Men det er en særdeles pæn og nyttig bog, der nu foreligger trykt. Den er særdeles omfattende i sit materialeindhold og vil uden tvivl blive anvendt både på grund af sine egne resultater og konklusioner og givet også som et uhyre nyttigt katalog, ud fra hvilke andre problemstillinger kan rejses og belyses.

I så omfattende en bog vil der naturligvis altid være forskellige punkter, metodiske såvel som konklusioner, man kan være uenig med forfatteren i, og som det er en anmelders pligt at gøre opmærksom på, men det betyder ikke, at andre ikke kan have en anderledes opfattelse.

Anmeldelsens indvendinger må dog på ingen måde overskygge det store og meget nyttige arbejde, der her er fremlagt med katalog, billedmateriale o.s.v., der gør et hidtil meget vanskeligt materiale lettere tilgængeligt.

Ulla Lund Hansen

Saxostudier. Saxo-kollokvierne ved Københavns Universitet. Redaktion: Ivan Boserup. Museum Tusulanum, København, 1975. 200 s., 8 tvlr., kr. 35,00.

Det er nu over et halvt århundrede siden, nogen har givet en samlet behandling af Saxo, og en ny er måske knap på trapperne. Mange mindre arbejder om specielle problemer vidner dog om, at forskningen nu er kommet sig af det chock, som Curt Weibull gav den i 1915. Saxo kan ikke længere danne udgangspunkt for en fremstilling af Rigets historie, som Steenstrup lod ham gøre, men vi kan naturligvis ikke blot lade ham være afskaffet. Saxo-kollokvierne, som i efteråret 1969 og foråret 1970 afholdtes på Københavns Universitet, er udtryk for den erkendelse, at nye veje må betrædes, og at nye indfaldsvinkler til Saxo kan findes, hvis man lægger kræfterne sammen på tværs af de traditionelle faggrænser. Bindet rummer tyve indlæg, efterfulgt af diskussioner, og de er grupperet om hovedemnerne »Genre, datering, overlevering«, »Sprog, stil, forbilleder«, og »Tendens, metode, kildeværdi«. Til sammen giver de udmærket hvad udgiveren tilsigter: en indføring i de centrale spørgsmål og stridspunkter, samt det indtryk, at der er en række utilstrækkeligt belyste problemer i Saxo-forskningen. Det er vanskeligt at fremhæve enkelte indlæg frem for andre. Anmelderen må dog bekende sin sorg over at se, at Jørgen Raasted's idé om Saxo's benyttelse af Justin-håndskriftet i Det kongelige Bibliotek ikke viste sig holdbar: det indlæg var en perle af inspiration og engagement på kollokviet. En side af Saxo, som historikere også bør interessere sig grundigere for end hidtil, anvises af Niels Hastrup, der analyserer

Knud Lavards berømte forsvarstale som et stykke retorik ud fra den antikke lære om *status*.

Der er ikke tvivl om, at sådanne kollokvier er nyttige; deltagerne har kunnet lære meget ved denne udveksling på tværs af faggrænser, og det samme kan læseren af de nu trykte indlæg. Men ved en bevidst indsats fra deltagerne kunne et sådant foretagende lige så utvivlsomt gøres endnu mere givende. Et blik på diskussionsreferaterne afslører, at nok har folk af vidt forskellige fag her siddet og hørt på hinanden, men de har ikke rigtig fået hinanden i tale. Mest påfaldende er det nok for historikerne; kun en enkelt af dem har i nævneværdigt omfang fremkaldt andre end historikere som diskussionsdeltagere.

Niels Lund

Anders Bjørn, Nils Engberg, Sanne Engquist, Peder Fuglsang, Connie Hinsch, Birgitte Kjær, Hanne Lykke-Meyer, Anders Møller, Magnus Hølzner Olsen: Ugift eller lykkelig. Kvinden i 15–1600 tallet. Gyldendal, 1974. 125 s., ill., kr. 36.

Sommeren 1972 arrangerede en gruppe historiestuderende med arbejde på Nationalmuseet en særudstilling i 2. afdeling med titlen: Ugift eller lykkelig. Udstillingen blev bagefter »oversat« til bogform under samme titel, og denne tilblivelseshistorie præger det lille værk på godt og ondt. Billeder og genstande har i høj grad været bestemmende for tekstens struktur, der altså er sekundær, og efter anmelderens mening noget forvirret. Hovedindholdet er en gennemgang af den danske almuekvindes liv fra vugge til grav, opdelt i tre hovedafsnit: Før ægteskabet, Den gifte kvinde, Den ugifte kvinde. Indenfor disse afsnit veksler information, billedkommentarer og forfatterbetragtninger i en lidt tilfældig rækkefølge. Den for sparsomme litteraturhenvisning gør et grundigere arbejde besværligt. *Men*, når dette er sagt skal det sandelig også frem, at bogen er velskrevet, utroligt spændende illustreret og meget fornuftig. Den er stærkt præget af forfatterens engagement i kvindefrigørelsen og skal betragtes som en hjælp til at forstå og forandre kvinders vilkår idag. I afslutningen rides udviklingen i kvindens historie op fra 1500 til idag og det konstateres, at kvinders forbedrede materielle vilkår, deres øgede økonomiske selvstændighed ikke er = lykke. Det materielle konkurrencesamfund har følgesygdomme som rammer den gifte kvinde hårdt. Hvordan vi skal helbrede samfundet er et problem for begge køn!

Bogen har alle forudsætninger for at interessere og glæde et bredt publikum, og som appetitvækker til arbejde med emnet må den være glimrende i gymnasiet og HF.

Nanna Damsholt

Jørgen H. Barfod: Niels Juel. Liv og gerning. Universitetsforlaget i Aarhus. 1977, 412 s., ill., m. indeks, kr. 92.

I 1974 udsendte F. Askgard sit storværk om »Kampen om Østersøen 1654–60«, hvor et vældigt kildemateriale gav grundlag for en behandling af de danske sømilitære forhold i denne periode og deres betydning for de udenrigspolitiske mål. Nu er den danske marinehistorie blevet beriget med et andet stort værk, som på en måde er en fortsættelse af Askgaards værk – samt af marinehistorikeren H. D. Linds bøger om den danske flåde i 1500- og 1600-tallet frem til 1670. Dette værk er marinehistorikeren, lektor Jørgen H. Barfods bog om søhelten Niels Juel. I betragtning af, at dansk marine- og søkrigshistorie har været genstand for en videnskabelig udforskning af meget beskedent omfang, kan det egentlig ikke undre, at søofficeren Niels Juel først nu er blevet genstand for en monografisk behandling ud fra primære kilder. Den store ligprædiken, som blev udarbejdet ved Niels Juels død har op til vore dage udgjort en fyldig biografi over søhelten med mange detailoplysninger. Enkelte andre biografier har siden set dagens lys, bl.a. H. G. Gardes fra 1842, som i høj grad har præget opfattelsen af søhelten op til vore dage. Barfods bog er imidlertid den første større, veldokumenterede biografi over Niels Juel. Barfod har nu i mange år arbejdet med emnet, idet opgaven med at beskrive Niels Juels liv og gerning blev overdraget ham, da han i 1947–54 var knyttet til marineministeriet som historiker. Der var imidlertid ingen midler til at udgive det udarbejdede manuskript. Barfod har siden arbejdet videre med emnet med udgangspunkt i de den gang foretagne studier. Således udsendtes i 1952 bogen »Slaget i Køge Bugt den 1. juli 1677« i Marinehistorisk Selskabs skriftserie, i 1961 offentliggjordes en undersøgelse af »Admiral Niels Juel – til lands« og i 1963 kom den meget nyttige oversigt »Orlogsflåden på Niels Juels tid 1648–1699«, ligeledes i Marinehistorisk Selskabs skriftserie. Bl.a. tilskyndet af, at det i 1977 ville være 300-året for slaget i Køge bugt, har Barfod nu omarbejdet det oprindelige manuskript til den form, som det nu foreligger trykt i.

Barfod gør opmærksom på, at der faktisk ingen privat korrespondance findes bevaret efter Niels Juel. Dette gør det selv sagt meget vanskeligt at trænge dybt ind i selve personligheden Niels Juel. Dette sammenholdt med Niels Juels meget centrale placering i søetaten over en meget lang årrække 1656–97 har gjort, at bogen i flere henseender har udviklet sig til en almindelig tidshistorisk skildring af flåden »på Niels Juels tid« i højere grad end til en biografi i traditionel forstand. Man får en indgående skildring af det miljø, som Niels Juel har bevæget sig i, uden det har været muligt at anbringe personen Niels Juel i dette scenari. Dette gælder især den første del af bogen, som nærmest må karakteriseres som en »indirekte biografi«, hvor man kan læse adskillige sider igennem uden at støde på Niels Juels navn eller en direkte tilnytning til ham. Dette anføres, fordi bogen i det ydre giver indtryk af at være en biografi, således som vi normalt kender det, men bogen giver altså i virkeligheden meget mere.

Efter at have skildret det miljø, som Niels Juel voksede op i, et miljø, som var den gamle danske adels, magtfaktoren i Danmark-Norge frem til 1660, redegør Barfod for Niels Juels indtræden i søetaten i 1656 efter at have fået sin sømandsmæssige uddannelse i den hollandske flåde, som den gang var et forbillende for den dansk-norske. Barfod giver en udmærket oversigt over de administrative ændringer efter 1660 og peger her meget rigtigt på den acceleration, som søetaten anliggender får fra begyndelsen af året 1663. Marinehistorikeren P. Holck mente i sin bog om Cort Adeler, at det var denne, der var primus motor i den øget aktivitet, men i modsætning hertil gør Barfod opmærksom på – i lighed med H. D. Lind – at Adeler først tiltræder som medlem af Admiralitetet i august 1663, og at interessen derfor i højere grad bør samle sig om købmanden J. Trellund, der bliver admiralitetsråd den 8. januar 1663. Barfod har gennemgået admiralitetsprotokollerne 1663–72 og opnoteret, hvor mange møder de forskellige admiralitetsråder har deltaget i i dette tidsrum (p. 108). Oversigten er interessant. Den viser bl.a. Niels Juels store flid, men måske burde der have været anført, hvor mange møder, der i alt blev afholdt de anførte år. Desuden mangler J. Trellund helt. H. D. Lind anførte om J. Trellund (i Tidsskrift for Søværnen 1922), at denne fik udnævnelse i januar 1663, men aldrig synes at have modtaget bestalling, ligesom Lind heller ikke er i stand til at anføre, hvor længe – og om overhovedet – han gjorde tjeneste i Admiralitetet. Barfod får imidlertid ikke opklaret dette interessante spørgsmål om Trellunds virke, hvilket har betydning ved vurderingen af forholdene i 1663.

Det plejer at anføres, at Niels Juel blev forbigået to gange; den første gang i 1663, da Cort Adeler blev udnævnt til generaladmiralløjtnant og operativ leder af flåden, og anden gang i 1676, da Cornelis Tromp blev dansk generaladmiral. For at forstå disse forhold skal man være klar over, at der i sidste del af 1600-tallet rasede en stadig strid mellem de hollandske og de indfødte søofficerer i den danske og norske flåde. Niels Juel blev efterhånden i sine virkeår personifikationen af det danske parti. Omkring forholdet til Cort Adeler viser Barfods undersøgelser, at disse to mænd tilsyneladende har haft et udmærket samarbejde og intet tyder på, at Niels Juel skulle have følt sig forbigået ved Cort Adalers udnævnelse. Niels Juel havde ganske vist været admiral på dette tidspunkt i 7 år, men var et uskrevet blad i forhold til den europæisk kendte Cort Adeler. Derimod fremdrager Barfod citater fra breve fra Niels Juel, der viser, at han følte sig skuffet, da Cornelis Tromp blev udnævnt, men at han agtede at bære skuffelsen med værdighed og stadig tjene sin konge fuldtud. Selv om Niels Juel først efter 1683 ved Henrik Bielkes død blev den øverste formelle leder, må han allerede fra Cornelis Tromps afgang i 1678 betragtes som den stærke mand i flåden, der i høj grad prægede udviklingen.

Man får i Barfods bog en udmærket gennemgang af søkrigsbegivenhederne 1676–79. Herunder kommer Barfod ind på Niels Juels administration af Gotland, noget, der ikke hidtil har været særlig fyldigt eller tilfredsstillende behandlet i fremstillinger om denne periode. I

forbindelse med søkrigen kommer Barfod naturligvis også ind på slaget i Køge Bugt. Omtalen af dette søslag er vel nok bogens eneste svage punkt. Man får nemlig ikke noget indtryk – hverken gennem teksten eller de tilhørende noter – af hvor omdiskuteret forløbet af dette slag er i den marinehistoriske litteratur. Dette er uheldigt, når Barfods fremstilling af slaget, som er identisk med den fremstilling i hans bog om slaget fra 1952, har været angrebet stærkt af marinehistorikeren P. Holck. Ligeledes er der efter 1952 fra den norske marinehistoriker O. Bergersen fremkommet en redegørelse for slaget, som på en række punkter adskiller sig fundamentalt fra Barfods fremstilling. Der henvises i noterne en passant til Holck og Bergersen, men den ikke-marinehistorisk kyndige læser vil utvivlsomt få det indtryk, at Barfods skildring af slaget i bogen om Niels Juel er udtryk for den gængse opfattelse. Barfod giver fejlagtigt læseren indtryk af forskningsmæssig idyl omkring slaget i Køge Bugt. Ganske vist var dette slag vel nok højdepunktet i Niels Juels karriere, men det var trods alt kun én begivenhed blandt mange i admiralsens liv, derfor vil det føre for vidt at gå i detaljer omkring dette slag. Det skal blot her anføres, at det virker ejendommeligt, at Barfod stadig mener, at det var Niels Juels sekretær, der kom ombord på det svenske skib DRAKEN umiddelbart efter grundstødningen og den efterfølgende nedkæmpning (s. 190), når det klart fremgår af det såkaldte Tryggevaldeforhør, der blev afholdt omkring begivenhederne omkring DRAKEN, at den »tyske sekretær«, som omtales i forhørerne, ikke er den samme som »Niels Juels sekretær«, der ikke var med i begivenhederne, men blot overværede de afholdte forhør. Dette har P. Holck påvist i Tidsskrift for Søværnen 1953 p. 520. Endvidere fremgår det af note 43 i kap. 9, at Barfod betegner de samtidige relationer, der udsendes henholdsvis på dansk og på tysk som sekundære kilder og derefter i note 51 gør opmærksom på, at det såkaldte gennembrud, som Niels Juel skulle have foretaget under slaget, kun omtales i de samtidige relationer, hvilke Barfod altså betegner som sekundære. Det forhold synes ikke klart belyst metodisk. Over for s. 192 vises en skitse, som er nytænket til denne bog, idet den adskiller sig lidt fra de øvrige skitser, som Barfod tidligere har offentliggjort. Der henvises imidlertid intet steds i teksten til denne skitse i forbindelse med omtalen af slaget, hvad der ville have været rimeligt og praktisk, idet den, således som den fremtræder, ikke er umiddelbart forståelig for læseren.

Efter gennemgangen af søkrigen og Niels Juels rolle i denne giver Barfod en skildring af, hvorledes livet gik videre i den dansk-norske søetat, og hvorledes Niels Juel bl.a. på grund af den formue, han fik gennem de prispenge, der tilkom ham fra de mange erobrede skibe, fik lejlighed til at hellige sig sin vistnok eneste passion, nemlig godsdrift. Barfod fremhæver, at Niels Juel adskilte sig fra de andre højstående søofficerer ved ikke at interessere sig synderlig for rederivirksomhed, således som de andre gjorde, men at han i stedet interesserede sig for godsdrift. Resultatet heraf var søheltens erhvervelse af godset Valdemar Slot på Tåsinge.

For perioden efter 1678–79 fortæller Barfod ligeså meget om Niels Juel som om flådens øvrige historie. Vi får

mange detaljer fra 1680ernes store flåderustninger og tilnærmelserne til Sverige, noget der turde være forholdsvis ukendt.

Barfods bog er den første større, veldokumenterede om søhelten Niels Juel. Den er i sig selv en kraftpræstation gennem de mange kilder, der er gennemgået. Det skal i denne forbindelse bemærkes, at Barfod i en lang række tilfælde på fortræffelig måde har gjort brug af de udenlandske gesandters indberetninger om forholdene i Danmark til at belyse udviklingen. Benyttelsen af denne kildegruppe er en god idé og giver mange interessante oplysninger til f.eks. de marinehistoriske forhold. Bogen fremtræder i det ydre som en biografi, men giver som anført meget mere, ja kan måske rettere betegnes som en tidshistorisk gennemgang af den dansk-norske flåde i sidste halvdel af 1600-tallet. Selv om vi nu har en veldokumenteret redegørelse for Niels Juels liv, som giver mange nye detaljer, kan man næppe sige, at Barfods bog har ændret vores hidtidige opfattelse af Niels Juel, som tidligere bøger har berettet om i hovedtræk. Niels Juel er stadig en af de store skikkelser i Danmarks historie, og Barfods bog bekræfter dette. Samtidig har den marinehistoriske litteratur fået et nyt hovedværk.

I forbindelse med denne anmeldelse skal det nævnes, at samtidig med udsendelsen af denne bog har Barfod fået den gode idé i Marinehistoriske Selskabs skriftserie at udsende en lille bog om Niels Juel på engelsk. I sit indhold er den et kort resumé af den her anmeldte bog. Det må håbes, at dette initiativ vil blive efterfulgt ved lignende kommende udgivelser ikke alene inden for dansk marinehistorisk litteratur, men også inden for andre historiske forskningsfelter, således at den danske udvikling kan indgå i større oversigter på hovedsprogene.

Hans Chr. Bjerg

Lars Friis: *Gemmemøbler*. Kister, skabe, skuffemøbler og chatoller på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Mit einer deutschen Zusammenfassung. Ill., 126 s., kr. 46.

Blandt Nationalmuseets mange skønne og oplysende publikationer indtager Lars Friis: *Gemmemøbler* en helt selvfølgerlig plads. Vel var bondens møbler få i det 17., 18. og til dels det 19. århundrede med, men en del af dem tåler i andre henseender udmærket en sammenligning med en senere tids bohøve. Landboerne og naturligvis især landhåndværkere havde selv formet dem og præget dem. I indledningen til sin bog, der er dobbeltspaltet og rigt illustreret, har museumsinspektør Lars Friis givet et rids af datidens bondehuse og påvist interessante landsdelsforskelligheder. Han skildrer tilsidst øverstestuen eller hvad *det* kolde rum nu hed, som bl.a. var opbevaringssted for de møbler, der gemte kisteklæder, sengelinned og dyner. I de ældre tider købte bønder sjældent nyt, men lod eget træ og hjemmeavlet hør og uld forarbejdes. Lars Friis fortæller, *hvorfor* man gemte, *hvad* man gemte og *hvordan*. I stil er danske gemmemøbler påvirket udefra, ikke mindst fra frisisk og hollandsk område. Fra Fjold i Sydslesvig

stammer en renæssancekiste (ca. 1625–50), der er i slægt med andre i Slesvig og Nordtyskland. Eg, men også fyr var almindeligt materiale. Indtil i 1700-tallet havde ikke blot mere velhavende bondefamilier, men også mange adelige kister med jernbeslag. I en tidligere tids røgfylde stuer var malede møbler mindre almindelige, men efter at skorstenene var indført, kom der liv i bondestuerne; nye farver bidrog i 1700-tallet til de senere så højt værdsatte »almuefarver«. Som iøjnefaldende farveillustrationer ser man i bogen enkelte af de gamle malede kister med navnetræk og årstal, et skab med rigt blomstrende ranker og en fyrretræs dragkiste med bladkranse. Ved de allerfleste gemmemøbel-illustrationer må man mere nøjsomt glædes over form og stil. Kommoder var ikke vidt udbredte i Danmark, mest fandtes de »i miljøer, der var under indflydelse af borgerlige indretningsidealer«, altså bykultur.

Møbelhistorie er en del af den kulturhistorie, der fortæller om slægternes liv under forandringens lov. Man lærte at indrette sig, også med brandfare for øje. I Nord-slesvig har anmelderen set en smuk gammel kiste, der som det eneste møbel blev reddet ved en gårdbrand i dette århundrede.

»Gemmemøbler« er en god og velskrevet bog, nyttig for den, der interesserer sig for særlige sider af vort bondesamfunds udvikling gennem flere århundreder.

Fridlev Skrubbeltrang

Minna Kragelund: *Navneklude*. Undervisning i håndarbejde ca. 1750–1900. Nationalmuseets forlag 1977. 108 sider, ill., kr. 48.

Etnologen Minna Kragelunds bog om navneklude er delt i to afsnit således, at den første halvdel af bogen omhandler skoleforhold, miljø og håndarbejdsundervisningens placering i årene 1800–1850. Anden halvdel af bogen består af 50 kommenterede illustrationer af læreklude udført af piger i 8–14 års alderen. Illustrationerne gengiver læreklude fra årene 1750–1900. Bogen skal ses i sammenhæng med et pædagogisk fremstød fra museets side, idet der er lavet studiekasser i tilknytning til bogen, som kan rekvireres fra museet.

Materialet til de skolemæssige forhold er hentet fra skoler i og omkring København. Forfatteren anvender bl.a. de årlige skoleberetninger fra de kommunale skoler samt skoleplaner og regnskabsbøger fra privatskolerne.

Det påpeges indledningsvis, at skolevæsenet i København var kaotisk i begyndelsen af det 19. århundrede, der manglede simpelthen både skoler og kvalificerede lærerekræfter. Så sent som i 1820erne og 1830erne kom antallet af ikke underviste børn nogle år over et tusinde. (s. 12). For at afhjælpe mangelen på skoler oprettede velgørende selskaber skoler for både middelklassens og de fattige folks børn. De velståendes børn blev i langt overvejende grad derimod undervist i hjemmene.

Fra slutningen af 1700-tallet stammede de såkaldte Arbejds- og Læseskoler, i hvilke fattige børn om formiddagen fik et par timers undervisning i religion, regning, skrivning og læsning. Resten af dagen til kl. ca. 20 til-

bragte børnene i arbejdsskolerne med lettere håndarbejde såsom spinning af uld og hør, syning, strikning og lapning. En stor del af materialerne hertil blev leveret fra fabrikker eller familier ude i byen. Det færdige arbejde leveredes så tilbage, og der blev afregnet. På nogle skoler, især hærens og søværnets, forarbejdedes bl.a. klæder til soldaterne. (s. 18) En del af fortjenesten tilfaldt som regel børnene selv i form af konfirmationsudstyr, når de forlod skolen. En anden del af pengene gik i skolens kasse og eller til lærerens løn. Der var således flere formål med de fattige børns arbejde. 1) De skulle lære forskellige håndarbejder. 2) Ophjælpe den indenlandske manufaktur. 3) Tjene nogle penge til skolen og til deres eget ophold og senere udstyr. 4) Og det ikke mindst væsentlige de var beskæftiget og under opsyn.

Fremstillingen af de mange og stadig bevarede navneklude var en mere luksusbetonet form for håndarbejde, som langt fra alle børn nåede at fremstille. (s. 5). Var det mon ikke også netop, navnlig middelklassens børn der fremstillede disse navneklude, der senere bl.a. kunne danne grundlag for navnetrækkene på de unge pigers udstyr? I afsnittet om »Klager og Påbud« s. 27f vidner udsagnene om, at kildematerialet fortrinsvis stammer fra middelklassemiljøer. Det gælder f.eks. når der klages over, at eleverne tager håndarbejderne med hjem, hvor de bliver gjort færdige af familierne. Ligeledes når der er tale om lærerindernes klager, der gik ud på, at eleverne kom med så mange og forskellige ønsker hjemmefra, at en fælles undervisning var umulig at gennemføre.

I slutafsnittet giver Minna Kragelund på grundlag af annoncer i Adresseavisen et indtryk af, hvad en pige kunne bruge sine håndarbejdsfærdigheder til, når hun kom ud af skolen. Den enlige kvinde havde ikke mange andre muligheder for at skabe sig en eksistens end at sy for folk eller at søge ophold hos en familie, og der gik til hånde i husholdningen. At det ikke har været helt let at skaffe sig ophold på denne måde, vidner annoncer hvori kvinder anfører, »... at Løn forlanges ikke, men kun god Omgang«. Udover disse mere eller mindre attraktive stillinger i private hjem, kunne en kvinde blive specielt oplært og ansat på småfabrikker indenfor klæde- og tøjfremstillingen.

Forfatteren lader sin konklusion (s. 47) munde ud i en konstatering af »at der i tiden 1800–1850 stort set er sket en indskrænkning af timeantallet i håndarbejde i skolerne både for fattige- og bedrestillede folks børn«. Dette er også, hvad der er dokumenteret ud fra det fremlagte materiale, men når forfatteren søger at forklare begrundelsen for indskrænkningen af håndarbejdstimerne, synes forfatteren i alt for høj grad at vurdere ud fra forhold i sidste halvdel af det 19. århundrede, med vægt på årene op imod 1900-tallet. Det nævnes således, at indskrænkningen af håndarbejdstimerne i de fattiges skoler dels skyldes, at det ikke længere var skolernes første formål at beskæftige de ellers omstrebende børn, og dels at det tiltagende antal maskiner betød, at der ikke mere var brug for de mange hænder arbejde. Og for de bedrestillede børn argumenteres der for, at formindskningen af håndarbejdstimerne skyldes, at det større udbud af færdig fremstillede varer betød, at det ikke længere var nødvendigt at være selvforsynende. Og at hele debatten om-

kring kvindens stilling bl.a. førte til, at man efterhånden betragtede hende som et væsen, der også kunne have evner og behov for boglig oplæring. Her må det være på sin plads at fremhæve, at industrien næppe var særlig fremskreden o. 1850 og, at børnearbejde også indenfor tøjfremstillingen fortsatte langt ned i det 19. årh. Endelig virker det ikke særlig overbevisende, når forfatteren fremhæver debatten om kvindens stilling før 1850 som begrundelse for indskrænkningen af de kvindelige sysler. Hvis der overhovedet var en debat om kvindens stilling før 1850, så var den næppe så højroret, at den kan have påvirket skoleplanerne.

Med langt mere overbevisning kunne forfatteren have argumenteret med påvirkningen fra skoleloven af 1814 og reformen af Borger- og Almueskolevæsenet i København i 1844 og debatten om skolereformen i tiåret 1834–44, som det fremgår af Joakim Larsen: Bidrag til Københavns offentlige Skolevæsens Historie. (1881) Håndarbejdsundervisningen var ikke påbudt i skoleloven af 1814, men derimod kun nævnt som noget der burde og kunne finde sted. Reformen i 1844 betød, at der blev gennemført en langt større enhed og kontrol med både de offentlige og de private skoler i hele københavnsområdet. Fagkredsen blev udvidet, og hvad vigtigt er i den sammenhæng, håndarbejdsundervisningen blev lagt udenfor den befalede skoletid. Det ville derfor være mere naturligt at søge årsagen til indskrænkningen i antallet af håndarbejdstimerne i dette faktum.

Disse indvendinger til trods, skal det fremhæves, at der med denne bog er fremdraget et spændende materiale. Bogens righoldige illustrationer fremtræder meget tydeligt og navnekludene giver – foruden et kulturhistorisk billede – mange oplysninger af personalhistorisk art. Endelig er der med bogen bidraget til et billede af de sociale og undervisningsmæssige forhold i København i første halvdel af det 19. århundrede.

Bodil K. Hansen

Birte Broch: Kvindearbejde og Kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890–1914. 196 s. SFAH skriftserie nr. 6, 1977, kr. 45, (for medlemmer af SFAH kr. 38).

Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark 1914–24. 159 s., SFAH skriftserie nr. 5. GMT, 1977, kr. 35.90.

Fra Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie foreligger der to bøger, hvor arbejdsvilkår for de kvindelige byarbejdere sættes i centrum. Trods det, at kvinder fungerer som en selvstændig gruppe, jævner den klassiske opdeling i faglærte, ufaglærte og kvinder og det faktum, at vilkårene for mænd og kvinder indenfor arbejderklassen var helt forskellige, er undersøgelser der berører kvindelige arbejderes forhold et stærkt underprioriteret emne indenfor den historiske forskning. Den mangelfulde forskning indenfor dette felt kan bl.a. skyldes, at kvinder

kun i begrænset omfang fremtrådte i offentlige forsamlinger, at de sent organiserede sig, og at de i det hele taget mest virkede i ly af familien. De to foreliggende værker viser imidlertid, at der er muligheder for at beskæftige sig med kvindevilkår og -organisation samt at få et indtryk af de faktorer, der havde indflydelse på den kvindelige selvforståelse.

Birte Broch behandler arbejdsvilkårene indenfor konfektionsindustrien i København og foretager en analyse af organisationsgraden og -dannelsen i tiden 1890-1914. Den nyere historiske forskning har placeret det industrielle gennembrud indenfor 1890'erne. Også indenfor konfektionsindustrien var denne periode en opgangstid. I den omhandlede periode udgjorde kvinderne ca. 80 pct. af samtlige arbejdere indenfor konfektionsindustrien. Arbejdet krævede ingen eller kun en meget kort oplæring, og karakteristisk for denne erhvervsgren var det endvidere, at arbejdet i langt den overvejende grad foregik som hjemmearbejde, på små systuer eller på hovedvirksomhedernes værksteder fremfor på egentlige arbejdspladser. Denne form for industriarbejde lod sig gøre p.g.r.a. en meget lav mekaniseringsgrad. Systuerne anvendte samme teknik som arbejdere i eget hjem, nemlig den hånddrevne symaskine. Arbejdet fremtræder unægtelig mere som et håndværk, end som en egentlig industri, men dette klares i nogen grad ved at *konfektion* defineres som *færdigsyede* beklædningsgenstande, der er fabrikmæssigt fremstillet for et *ukendt* marked. (s. 23) Kvinderne indenfor denne erhvervsgren opnåede kun meget lave lønninger for deres arbejde, begrundelsen herfor søges forklaret ud fra en undersøgelse af tre faktorer nemlig, forsørgerberøbet, uddannelsesspørgsmålet og organisationsgraden.

Manden har traditionelt været tillagt forsørgerrollen, men rent faktisk kunne manden i mange tilfælde ikke forsørge familien alene. Kvinden blev derfor nødsaget til at søge et lønarbejde, og i forlængelse heraf defineredes kvindens løn som en ekstraintægt, hvorved opfattelsen af manden som forsørger kunne fastholdes. Lønnen blev således fastsat efter familien som enhed, hvad der især fik uheldige følger for den enlige kvinde.

Konfektionsindustrien klarede sig i vid udstrækning med ufaglært arbejdskraft, og da den familiemæssige arbejdsdeling først og fremmest definerede kvinden i forhold til arbejdet i hjemmet, var der ingen tilskyndelse til kvinderne om at erhverve sig en uddannelse. Og man kunne her tilføje vel også ringe økonomiske muligheder for kvinderne fra arbejderstanden til at erhverve en uddannelse.

Det udprægede hjemmearbejde indenfor konfektionsindustrien betød, at en stor del af kvinderne var isolerede og uden en frugtbar kontakt, der kunne have fremmet organisationsdannelsen, en organisation der på længere sigt kunne have forbedret lønforholdene. Den kvindelige arbejders vilkår hang dermed uafslædig sammen med hendes status i familien, hvilket betød, at erhvervsarbejdet kom til at fremstå som noget sekundært.

I sidste halvdel af bogen behandles organisationsforholdene. Materialet hertil er mangelfuldt, og der centres derfor omkring den gren af konfektionsindustrien, hvor kildematerialet flyder mest rigeligt, nemlig indenfor »De Kvindelige Herreskrædderes fagforening«, en for-

ening der vidner om stor aktivitet. Internt afholdt foreningen orienterende møder forud for fastlæggelsen af fagforeningens politik. Udadtildrev foreningen en opsøgende virksomhed i form af personlige henvendelser til de enkelte syersker om optagelse, og endelig blev der afholdt offentlige møder med foredragsholdere fra bl.a. Dansk Kvindesamfund, Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Foreningen så det som sin hovedopgave at arbejde for at forbedre lønforholdene og at få afskaffet hjemmearbejdet. Foreningens medlemsbasis undersøges, og man bemærker, at langt de fleste medlemmer var gifte, og at hovedparten dermed formodentlig har været beskæftiget i hjemmene. Som modstykke til denne fagforening var arbejdsgeberne organiseret i »Foreningen af Københavnske Fabrikanter af Herreskræddere«. Trods det, at de to parter interesser undertiden var sammenfaldende, konstateres det s. 123, at fabrikanterne til stadighed søgte at forringe syerskerne løn- og arbejdsvilkår, hvorfor fagforeningen måtte gribe korrigerende ind. De Kvindelige Herreskrædderes Fagforening var en aktiv og levedygtig forening. Blandt de kvindelige fagforeninger der dannedes i 1880'erne overlevede kun denne og kvindeligt Arbejderforbund, mens de øvrige enten blev slået sammen med mændenes organisationer eller blev opløst.

I det afsluttende kapitel vurderes de faktorer der var bestemmende for organiseringen af de kvindelige arbejdere. Det konstateres at konjunkturerne ikke havde den afgørende indflydelse på organisationsgraden. Arbejdssituationen for de kvindelige herreskræddere var heller ikke umiddelbart fremmende for organisationen. At det lykkedes de kvindelige herreskræddere at opretholde en funktionsdygtig fagforening kan ses ud fra, at der bestod den afgørende forskel mellem herrekonfektion og de øvrige konfektionsfag, at herrekonfektion som det eneste fag også beskæftigede mænd. Hvis mændene overhovedet tålte de kvindelige arbejdere, var de interesserede i at støtte en organisering af kvinderne for, at disse ikke skulle fungere som løntrykkere. Dette sammen med en meget aktiv ledelse sikrede foreningens funktion.

I direkte tidsmæssig følge behandler Kirsten Geertsen arbejds- og livsvilkår for arbejderkvinder i Danmark 1914-24. Undersøgelsen er i højere grad end den ovennævnte tværgående, idet der fokuseres på at belyse flest mulige sider af disse kvinders tilværelse arbejdsmæssigt, økonomisk, socialt og juridisk på baggrund af den økonomiske og politiske udvikling i årtiet.

Indledningsvis påpeges det, at for manden betød industrialiseringen, at hans arbejdsområde blev overført til produktion udenfor hjemmet, mens dette kun var tilfældet for en del af kvindens traditionelle arbejds- og ansvarsområde.

Dette satte arbejderkvinderne i et både fysisk og psykisk dilemma. Fysisk, fordi arbejdet i hjemmet for de kvinder, der af økonomisk nød var tvunget ud på arbejdsmarkedet, nu måtte udføres som aften- og søndagsarbejde. Psykisk, fordi kvinderne nu havde ansvar for to geografisk adskilte områder samtidig. (s. 7). Bogens styrke er, at den søger at give en samlet vurdering af kvindens vilkår og arbejdssituation på de *to arbejdspladser*, nemlig den erhvervmæssige sammenholdt med arbejdet indenfor familien ud fra den synsvinkel, at kvindernes ar-

bejde i hjemmene var (er) af samme samfundsmæssige betydning som arbejdet på arbejdsmarkedet.

I et teoretisk afsnit uddybes denne påstand, ligesom der i et efterskrift i bogen svares på en kritik der har været rejst mod de problemer, der behandles i afsnittet. Kirsten Geertsen argumenterer for, at enhver vare på samme tid både har en brugsværdi og en bytteværdi, dette gælder også for den menneskelige arbejdskraft. Hos den småborgerlige familie (f.eks. håndværkeren) fremstilles produktet arbejdskraft som en ren brugsværdi, en brugsværdi som familien selv får det fulde udbytte af, da den selv ejer sine produktionsmidler og ikke behøver at sælge sin arbejdskraft. Hos arbejderfamilien produceres arbejdskraften derimod som en vare med bytteværdi, idet familiemedlemmerne som besiddelsesløse er tvunget til at sælge deres arbejdskraft for at kunne leve.

Det er brugen af sine kræfter arbejderen sælger og som forbruges af den, der køber den. Ethvert forbrug kræver ny-produktion nemlig nøjagtig de kræfter af fysisk og psykisk art, som arbejderen hver dag sælger. Som maskinen kræver tilførsel af strøm, olie etc. for, at dens kunnen er noget værd, må arbejderen for at kunne virke sørge for sin egen »vedligeholdelse«. I patriarkalske samfund kan han overlade den arbejdsmæssige side af sagen til sin kone. Men som påpeget af K.G. har ingen økonomer interesseret sig for længden af kvindens arbejdsdag, som producent af arbejdskraft, som en afgørende faktor ved bestemmelse af værdien »vare« (= arbejdskraft). Sælges arbejdskraften under sin værdi (= familiens livsformødenheder) må familien sælge mere arbejdskraft (begge må arbejde ude) for at få de samme livsformødenheder i bytte. Og produktionen af varen arbejdskraft bliver til aften- og søndagsarbejde. Det er ud fra denne synsvinkel, at K.G. hævder, at også den hjemmearbejdende hustru kan siges at skabe værdier for den samfundsmæssige produktionsproces.

Arbejderkvinderne fulgte i første række deres egne hidtidige arbejdsområder ud på arbejdsmarkedet, næringsmiddel-, tekstil- og beklædningsindustrien. Arbejdsområder der var præget af akkordarbejde og lave lønninger. Kvindernes vilkår på arbejdsmarkedet var iøvrigt hæmmet af, at de indtil ægteskabslovene i 1922-25 var umyndiggjort juridisk og delvis økonomisk, og at de dermed ikke var i stand til at forhandle med arbejdsgiverne som frie partnere.

Foruden erhvervsarbejdet kom arbejdspladsen i hjemmet. Det gennemsnitlige børneantal i arbejderfamilierne beregnes til 3-4 børn. Boligstandarden undersøges, og det konstateres, at den mest benyttede lejlighed for arbejderfamilierne var på 2 værelser med ringe køge- og opvarmningsforhold. Hertil kom, at lejlighederne oftest var indeholdt i boligkomplekser, hvor grundene var stærkt udnyttede, med følgende mangel på lys og luft og dermed rige muligheder for sygdomme blandt børnene. Hermed var arbejdsplads og -betingelser fastlagt for den del af kvindens arbejde, der stadig foregik i hjemmene. Ialt beregner K.G. arbejdet på de 2 arbejdspladser til 80-85 timer ugentlig, og med rette rejser spørgsmålet: Hvorledes opfattede kvinderne selv deres situation? Der argumenteres her for, at arbejderkvinderne oplevede befolkningen delt op i to blokke, adskilt økonomisk, socialt

og kulturelt. Og at en overskriden af grænsen mellem »de fine« og »os« synes utænkelig.

Spørgsmålet om ligeløn kom ikke til debat, og det blev uimodsiget i dette årti at: »Kvindens Plads er i Hjemmet som Hustru og Moder, men som vort Samfund er indrettet, tvinges mange, som helst vilde ofre sig helt for Hjem og Børn, til i større eller mindre Grad at skaffe sig Fortjeneste ved Arbejde ude« (s. 95). Der ses ingen protester fra kvinderne imod deres arbejdsvilkår, hvilket forklares ud fra at samfundets institutioner skolen, kirken og familien var præget af og docerede en patriarkalsk ideologi, på en måde så kvindernes vilkår blev tilsløret som »naturgivne«. Heller ikke, eller kun undtagelsesvist, fik kvinderne inspiration fra socialdemokratiet til at forsøge at trænge igennem den patriarkalske ideologi.

Materialet der bygges på i disse afsnit er meget spinkelt og en inddragelse af andet materiale f.eks. samtiden aviser, tidsskrifter, blade o.l. kunne muligvis have bragt et mere nuanceret billede af arbejderkvindens bevidsthed om egen situation.

Alle lærte at læse og skrive, det er i valgretsperiodens år med dertil hørende debatter, lovgivningen gav stadig kvinderne friere kår. Hertil kan nævnes, at kravet om lige løn for lige arbejde ihvert fald allerede i 1910 opstilledes som krav på kongressen for Landsforbundet for Kvindernes Valgret.

Det er unægtelig vanskelig at fremdrage materiale, der kan give oplysninger om, hvordan kvinderne selv opfattede deres situation, men der er nået et stykke på vej med disse bøger, der fremtræder som inspirerende indlæg, som man kun kan håbe, at der vil blive arbejdet videre med.

Bodil K. Hansen

Vagn Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole. Lov om højere almenskoler 24. april 1903, Gyldendals pædagogiske bibliotek, 1976, 395 s., ill., kr. 115.

Det er en overordentlig tiltalende bog, der har skaffet Vagn Skovgaard-Petersen den pædagogiske doktorgrad. I en tid, hvor omkostningsudviklingen sammen med knapheden i bevillinger har fået til følge, at videnskabelige publikationer ofte i bogmæssig henseende fremtræder i yderste tarvelighed, er det unægtelig en nydelse at tage »Dannelse og demokrati« i hånden, blade den igennem og give sig i kast med indholdet. Der er kælet for bogens tilrettelæggelse, og der skal nok være nogle trykfejl undervejs, men de springer ikke i øjnene som så hyppigt er tilfældet idag. Opsætningen af teksten giver plads for en bred margen, hvor der bliver luft til anbringelse af noter med en anden, mindre sats. Det har sikkert været dyrt at lave, men det giver overskuelighed at have kildesteder, uddybende forklaringer og andre typer henvisninger umiddelbart ved siden af det sted i teksten, hvor der henvises fra. Systemet fungerer smukt gennem hele afhandlingen med undtagelse af et par sider, hvor noterne bliver for store og løber »foran«. Billedmaterialet er be-

skedent, men velvalgt, og det liver godt op undervejs. Og så rummer »Dannelse og demokrati« et index, der ikke blot registrerer navne og lokaliteter, men også indeholder et sagregister, så man f.eks. hurtigt kan orientere sig om, hvor »enhedsskole« omtales, faget »historie« behandles eller »almindelig forberedelseseksamen« indgår i sammenhængen.

»Dannelse og demokrati« er en særdeles velskrevet bog. Vagn Skovgaard-Petersen skriver ganske enkelt et godt, letflydende og letlæst dansk, der i overensstemmelse med tiden og emnet har en let akademisk farve uden dog nogetsteds at forfalde hverken til datidens eller vore dages fagjargon. Kuriose småtræk, diskrete paralleller til nutiden og andre tilsvarende virkemidler benyttes med disciplin, og erindringsciter, uddrag af breve og samtidens artikler bryder jævnlige forfatterens egen fremstilling, men det sker atter med måde og svækker ingenlunde læseligheden. Forfatterens personer skriver nemlig gennemgående godt for sig (ikke mindst S. L. Tuxen, hvis breve er glimrende og glimrende udnyttet, f.eks. s. 292ff.). Om sproget yderligere dette, at Skovgaard-Petersen former overgangene fra kapitel til kapitel eller fra afsnit til afsnit med på en gang stilistisk sans og med en opsummering af, »hvortil vi nåede sidste gang«. Her fornemmer man, at historikeren *også* er en erfaren og dygtig pædagog!

Vagn Skovgaard-Petersen understreger indledningsvis, at hans egen baggrund som underviser på forskellige uddannelsesstrin – fra folkeskolen til universitet og højere læreanstalt – har haft betydning for valg af emne og for bogens udformning. Og det mærkes gennem hele afhandlingen.

Man fornemmer, at forfatteren er fortrolig med skolelivet, med undervisningsvilkår og -administration og med lærerens vilkår (skildringen af lærerkår i 1890'erne med de første forsøg på organisationsdannelse er indforstået og præcis). Det giver en styrke i skildringen af skolemiljøet og den pædagogiske verden, og det er – i parentes bemærket – i høj grad på lærermøder, i pædagogiske organisationer og organer, i undervisningsadministrationen at det uddannelsespolitiske spil foregår, som det er i udvalgmøder og i folketingsalen i Fredericiagade. »Dannelse og demokrati« præges fra først til sidst af, at dens forfatter selv stående midt i uddannelsessystemet, har kastet blikket tilbage til en tidligere periode og der fundet brydninger og problemer, mennesker og ideer, der har fanget ham både som historiker og som pædagog.

Og han har fundet personer og meninger, han har kunnet – måske ikke tilslutte sig – men så dog sympatisere med. Det er en bog, der har sine »helte« – mænd som Georg Bruun, Kolding, professor M. Cl. Gertz og politiker Joh. Ottosen. Her gælder det, at der næppe kan herske tvivl om, at disse folk i henseende til samfundsopfattelse, pædagogiske idealer og praksis står forfatteren nær med de nødvendige korrektioner for trekvart århundredes afstand. Det er med til at skabe indtrykket af en tiltalende bog, at forfatteren har sin sympati hos de personer, han behandler, og hvis sejr, han beskriver. Men det medfører også, at »taberne«, den gamle latinskoles tilhængere, måske nok trænges lovlig stærkt tilbage i skyggen. I undervisningsinspektionen står Julius Palu-

dan som en negativ skikkelse, indlæggene fra reformmodstanderside fremstår som snævre, fordomsfyldte, og man savner lys over f.eks. den ikke lille gruppe af latinskole- rektorer, der opfattede 1903-loven som så indgribende, at de valgte at gå af. Kjeld Galster: »Aalborg Katedralskole 1540–1940« (1940) giver s. 280ff. skitser til et portræt af *denne* skoles taber, rektor E. Ankær, og her findes antydning, at kampen mellem nyt og gammelt ikke blot stod om timeplaner, nye fag og piger på skolen, men ihvertfald fra reformmodstandernes side blev opfattet som et opgør om hele skolens opgave, om menneskesyn (og hermed pædagogik) og samfundsopfattelse. Den tabende part står lidt utydeligt i bogen. Forf. behandler indgående »Latinskolen i juridisk forstand« (s. 19–42), men det umiddelbart foregående lille afsnit »Latinskolen – som den blev husket« (s. 15–18) virker mere tilfældigt. Pudsigt her, at Vagn Skovgaard-Petersen, der har socialdemokraten Vilhelm Rasmussen som en fremtrædende skikkelse i skildringen af reformerne, ikke har udnyttet dennes erindringsbog, »Drengenaar i Kroen« (1939), der s. 128ff. behandler skolegangen i Odense katedralskole i 1880'erne. Stofpresset, fagligt underkvalificerede lærere (de skulle jo kunne det meste), den manglende pædagogiske bevidsthed, oplevelsen af skolens verden som abstrakt og uden forbindelse med livets og samfundets realiteter er nogle af de forhold, Vilhelm Rasmussen drager frem.

Vagn Skovgaard-Petersen har villet to ting med sin afhandling – eller rettere – han har opdelt sin problemstilling s. 14 på to niveauer. Han vil behandle 1903-lovens tilblivelse, den skolereform, der skabte gymnasiet med de tre retninger, gav piger adgang og som knyttede den højere undervisning organisk til den lavere og mellemste. Og dernæst vil han stille og prøve at besvare det spørgsmål: Hvordan opfattede man i det danske samfund omkring år 1900 – på et tidspunkt, hvor efter forfatterens opfattelse *demokratiseringen* er et nøglebegreb – den højere skole, hvad ville man med den, og hvorledes påvirkede denne opfattelse udformningen af den nye skolelov og senere dennes virkeliggørelse gennem undervisningstilsynet, læseplaner og administrativ praksis. Det er her iøvrigt påny den kyndige skolemand, der ikke stopper op med lovens vedtagelse, men følger den »ud i skolen« i et sidste afsnit før konklusionen på fremstillingen.

Tilblivelsen af loven om højere almen skole af 24. april 1903 behandles i 8 af bogens 16 hovedafsnit, og man føres fra »pædagogisk opbrud« over »pædagogisk gennembrud« til »store perspektiver« – tre ret store afsnit, hvor den højere skoleverden står i centrum for fremstillingen – hvorefter »latinskolen i den politiske magtkamp« trækker linien tilbage til 1870'erne, »ministeriets initiativ« tager fat ved systemskiftet og fører behandlingen frem til lovforslagets forelæggelse, mens »skolesyn i Folketinget«, »uro i kulisserne« og »resultatet«, følger lovens tilblivelse på Rigsdag med visse skolekredses forsøg på undervejs at øve indflydelse på skolens endelige udformning. Der kan næppe efter denne fremlæggelse af materiale og synspunkter og efter udredningen af idé-mæssige og politiske forhold herefter føjes meget nyt til 1903-lovens forhistorie. Særlig forekommer den pædagogisk-idéhistoriske baggrund for reformen indgående og fyldestgørende behandlet. Her er det afgørende gennembrud Gertz' re-

formationstale i oktober 1898, hvor man vel kan sige, at nu havde tilhængerne af en skolereform spillet afgørende ud. Stærkt må det også have virket med en professor i klassisk filologi, der samtidig var formand for undervisningsinspektionen, der fra Københavns universitets lærerstol retter dette angreb på »latinskolen«. Forfatteren er klar over, hvor afgørende dette udspil blev opfattet i presens reaktioner, ikke mindst »Politikens«.

Men det gjaldt for skolelovgivningen som på andre områder, at de sidste år af 1890'erne med de svage højreministerier ikke var gunstige for iværksættelsen af større reformarbejder. Behovet for et systemskifte, nødvendigheden af at Venstre kom til magten, følte stadig stærkere i disse år, og det var først efter »den skønne julidag« i 1901, der kunne komme gang i forberedelsen af en ny skolelov. Lovforslagets gang følges med stor omhu fra departementschef Asmussens første udkast, dateret 27. april 1902, til forelæggelsen i Folketinget 18. oktober samme år. Det konstateres, at Asmussens udkast fra begyndelsen rummede de væsentligste af de nyskabelser, der skulle komme til at præge den endelige lov. Derimod tilskrives hovedæren for bemærkningerne til lovforslaget, hvor der var mere plads til at redegøre for de bagved liggende pædagogiske og idémæssige betragtninger, professor Gertz.

Der er imidlertid et spring i fremstillingen, og dette spring ligger mellem Venstres skolepolitiske linie i 1890'ernes slutning og så ministeriets initiativ i foråret 1902.

Endnu midt og sidst i 1890'erne konstaterer Skovgaard-Petersen (s. 20f.), at Venstre stadig hævdede den traditionelle, nærmest fjendtlige, holdning til den højere skole og hvad dertil knyttede sig.

Enhedsskolen havde ingen høj stjerne hos de forskellige grupper af Venstre, visse københavnske radikale dog undtagne. Og så kommer i 1902 et forslag om netop en enhedsskole og en modernisering af den højere skole, der alt andet lige skulle gøre denne mere attraktiv, mere anvendelig – kort sagt placere denne mere centralt i hele uddannelsessystemet. Der er et brud her, og forf. må indskrænke sig til at sandsynliggøre og formode, når det gælder det *politiske* initiativ til forslaget. Asmussens udkast, som han færdiggjorde den 27. april 1902, var næppe et privat forsøg af departementschefen. I. C. Christensen er som så ofte i dansk politik i denne periode nøglepersonen, og uden hans vidende og villende har Amussens m.fl.'s forarbejde været utænkeligt. Men det forekommer på baggrund af I. C. Christensens interesser og kulturelle tilhørsforhold næppe sandsynligt, at han skulle have udformet de principielle retningslinier for lovforslaget, der på en eller anden måde *må* have været givet Asmussen i hænde. Og der er al mulig årsag til at pege på *Johan Ottosen* som den egentlige ophavsmand til reformen. Han var antagelig den, der har udstukket hovedretningslinierne for den nye lov og har fået I. C. Christensen til at gå ind for ideen. Men Ottosens faderskab kan kun sandsynliggøres – ikke dokumenteres.

Lovforslaget fik stort set en let gang gennem de to ting, og godt et halvt år efter forslagets fremsættelse var den endelige lov vedtaget. Der var ganske vist ændret hist og her, men i det væsentlige var hovedtankerne i Asmussens

udkast bevaret i loven af 24. april 1903. Rigsdagens behandling af dette spørgsmål er bemærkelsesværdig, fordi det sejrende venstreparti i mangt og meget opgav, hvad der i godt en menneskealder havde været Venstres skolepolitiske linie. At Socialdemokratiet principielt stillede sig positivt til en forbedring af uddannelsessystemet, og at Højre støttede en lovgivning, der markant bedrede de højere skolars kår, kan næppe overraske. Men Venstre havde mildest talt været negativ overfor den lærde skole, idet man havde bestræbt sig for at holde den »sorte« skole adskilt fra det uddannelsesforløb, størstedelen af ungdommen kom i berøring med. Nu lykkede man i det mindste i teorien op for en ubrudt vej fra barneskolens nederste trin til studenterhuen, og staten erkendte sit øgede økonomiske ansvar for den højere skole, og der vises også i det udmærkede kapitel, der skildrer lovens udførelse i praksis i de følgende år, hvordan konsekvenserne blev en bred forbedring af den højere skoles situation.

Denne udvikling gik det herskende Venstrereformparti ind for uden større diskussion, og oppositionen mod loven kom alene fra det svækkede moderate venstre, hvor Harald Holm stod som talsmand for, hvad der tidligere havde været samtlige venstregrupper (÷ de få københavnske radikale og liberales) skolesynspunkter. I Holms indlæg kom de gamle venstre-grundtvigske opfattelser til udtryk med deres på en gang snævert standsbetonede ideer om uddannelsesbehov og uddannelsesnytte og samtidig med en uhyggelig præcis forudsigelse af visse pædagogiske konsekvenser af enhedsskolen – det senere problem med den »fri mellemsskole«.

Når I. C. Christensen og med ham størstedelen af Venstre, der netop da var mere landbopræget end nogensinde før eller siden, gik ind for denne skolereform, får man uvilkårligt lyst til at stille et par spørgsmål om Venstres skolepolitik. Var »udviklingen« løbet fra det traditionelle skolesyn, således som det var kommet til udtryk i partiets program? Således, at det alene var anvendeligt i den fortsatte opposition mod højreregeringens forskellige forsøg på ændringer, men uanvendeligt i den situation, hvor Venstre selv stod med regeringsmagten? Eller man kan gå endnu videre og stille det spørgsmål, hvor alment accepterede var de grundtvigske inspirerede synspunkter, der gennem en menneskealder havde været den officielle linie? Gunhild Nissens »Bønder, skole og demokrati« (1973) og Bodil Hansens nyudkomne »Skolen i landbosamfundet 1880–1900« (1977) peger mod, at der skete en ændring i holdningen til skolen, således som den kom til udtryk på det lokale plan. Man blev mere rundhåndet overfor skolen bevillingsmæssigt, der skabtes alternative eller supplerende uddannelsesformer, og det kan sammenfattes til, at der kan spores en stigende forståelse for uddannelse, for bedre uddannelse i samspil med et samfund, der forandrede sig.

Hvis der i landbosamfundet kan spores en stigende forståelse for skolens opgave ud fra en erkendelse af, at de opvoksende generationer havde behov for bedre »redskaber« til at håndtere den fremtidige tilværelse, så var man måske ikke så langt fra tanker og overvejelser hos reformtilhængerne indenfor den højere skole. Her udtrykkes det mere klart, at den klassiske dannelse ikke længere

opfattedes som tidssvarende »redskaber« til at honorere de krav, som f.eks. videnskabelig uddannelse, administration eller lederfunktioner i stadig mere specialiserede byerhverv stillede. Og hermed er man inde på den anden side af Vagn Skovgaard-Petersens problemstilling – hvad ville man med den højere skole i Danmark omkring år 1900? Efter en gennemlæsning af »Dannelse og demokrati«, hvor man noterer sig, *hvem* der ville noget med skolen, så har man lyst til meget kortfattet at erklære, at *man* såmænd ikke ville så meget med den, men at skolens *egne folk*, herunder skoleadministration og politisk ledelse, gjorde sig mange og forskelligartede tanker om den højere skoles opgaver. Ytringerne om den højere skole fra kredse udenfor skolens egen verden er ganske få – desto talrigere er de fra lærere, bestyrere og skoleadministratorer. Men der er dog, som det utvetydigt dokumenteres, et klart udtryk for en holdning til den lærde skole gennem den absolut stagnerende og relativt faldende elevtilgang. Den lærde skole var hen mod århundredets slutning ikke så attraktiv som tidligere. På den baggrund er der intet at sige til, at der fra skolens side råbes på en reform. Politisk betonedede nedlæggelser af statsskolerne og økonomisk dikterede af privatskolerne kunne blive særdeles realistiske og lærerne, særlig de på de private skoler, var som det glimrende skildres, kummerligt stillede. Her takker man for det udførlige Kaper-citat (s. 109f.) – »cand.mag.'er på alle skoler – forener Eder«!

Det er styrken i »Dannelse og demokrati«, at Vagn Skovgaard-Petersen forbinder den højere skoles interne – økonomiske – problemer med de bevidste pædagogiske og samfundsrettede tanker, reformtilhængere som Georg Bruun, Gertz, Johan Ottosen m.fl. gør sig. Skolens reform i 1903 rummede på en gang »moderne« interessepolitik og »ideelle« motiver om en bedret, nyttigere højere skole.

Men man kunne nok have ønsket, at der var gjort lidt mere ud af, hvorfor den højere skole hen mod århundredets slutning forholdsvis mistede sin tiltrækningskraft og det midt i en tid, hvor det omgivende samfund udviklede sig stærkt, stillede krav om kundskaber og uddannelse og vel ikke mindst oplevede en kraftig vækst i funktionærgruppen og i de ikke-manuelle servicefag. Der blev sat mange unge på kontor i 1890'erne!

Disse forhold strejfs, men det er karakteristisk for bogens vægtning, at »Samfundet forandrer sig« får 12 sider, mens skildringen af de nye pædagogiske ideer og disses gennembrud får fem gange så mange. Hermed mener jeg ikke, at der skulle være skrevet i sidevis om andelssvinelagerier, fagbevægelse og jernbanebyggeri, men måske nok være gjort lidt mere ud af, hvilke uddannelsesbehov der opstod, når pladserne på slagteriets kontor skulle besættes og der skulle ansættes folk til ledelsen af jernbanen. Der skete en stærk *specialisering* i erhvervene, og det er vel rimeligt at stille det spørgsmål, om den traditionelle latinskoleuddannelse her var den mest velegnede forberedelse. Og samtidig med denne udvikling skabtes der *alternative* uddannelsesmønstre til den højere skole. Præliminæreksamen var populær og gav adgang til en række bogligt betonedede uddannelser (f.eks. Landbohøjskolen), realskolernes tal og elevtilgang steg kraftigt, som det er vist i »Dannelse og demokrati« (s. 66), og det blev

snart almindeligt, at elevpladser i bank og sparekasse, på jernbanen eller postkontoret besattes med unge mænd med præliminær- eller realeksamen. Og det var vel at mærke beskæftigelsesmuligheder, der voksede stærkt i det omhandlede tidsrum. For de »dannede« lag i samfundet var der hermed skabt muligheder for, at sønnerne uden om latinskolen kunne få en skolegang og senere beskæftigelse, der sikrede tilhørsforhold til »dannelsen« (og man sender her en tanke til Asmussens og Sthyrts sønner, der ikke kunne lære græsk og heller ikke var stive matematikere). For forældre, der ønskede en social opstigning for deres sønner (døtre er der kun undtagelsesvis tale om endnu – pigeskolerne var ikke målrettet mod erhvervstilknnytning), var eksempelvis realeksamen mere nærliggende og mere overkommelig også i økonomisk henseende.

Samfundet var i en stærk udvikling, og denne udvikling synes at foregå uden at latinskolen blev draget med. Den blev ligesom stående, knyttet til overlevede forhold og blev i endnu højere grad end tidligere at betragte som en forberedelse til universitetsstudiet. Tidligere havde latinskolen også forsynet samfundet med »mellemteknikere«, der forlod systemet f.eks. med 4. classes hovedeksamen, men her skabtes nu andre uddannelsesveje.

Det er et betydningsfuldt kapitel af dansk skolehistorie, der her er behandlet. Faktisk spænder »Dannelse og demokrati« fra tiden omkring 1870 til op imod 1920. Fremstillingen er, som det vil være fremgået af det foregående, overordentlig kyndig – man fornemmer til stadighed at Vagn Skovgaard-Petersen *kender* skoleverdenen. Her berettes om elevbetaling, lærerlønninger, timeplaner og undervisningsmidler, avancementsregler overfor pædagogiske programmerklæringer af en forfatter, der er fortrolig med denne verdens særlige vilkår og love og som ikke mindst ved, hvilke problemer det rejser, når man historisk skal skildre den. Personerne spiller en betydelig rolle i bogen – ligesom læreren spiller en stor rolle i skolen. Skildringerne af aktørerne er præget af indsigt og forståelse, der dog særlig kommer reformtilhængerne til gode således forstået, at det er dem, han kaster lyset på.

Skal man kort karakterisere »Dannelse og demokrati«, der i sin titel rummer tidens skolehistoriske program: skolen i samfundet, så kan man sige, at forfatteren billedlig talt har stillet sig i skoleporten, mens han skrev bogen. Han kaster blikket både udenfor – og indad. Og der er ikke tvivl om, hvor han helst vil se hen, og hvor han har været den bedste og mest interesserede iagttagere.

Denne vurdering af Vagn Skovgaard-Petersens disputats kan foranledige nogle afsluttende tvangsfrie betragtninger omkring forskellige tendenser i nyere skolehistorisk forskning og historieskrivning. Man kan finde vægtningen mellem skole og samfund i »Dannelse og demokrati« rigtig eller mere eller mindre skæv, og i det foregående er der på nogle punkter rettet en sådan kritik fra anmelderens side. Det skal imidlertid ikke skjule samme anmelders stadig glæde ved hos Skovgaard-Petersen *ikke* at møde de bombastiske sammenstillinger af feudalismens afvikling og afspejlingen i ABC'ers indhold eller de enkelte fags vægt på timeplanen. Dels siger dette ikke altid så forfærdelig meget om skolens virkelighed – og det er måske en af årsagerne til, at forfatteren, der ved meget om skolen i fortid og nutid, sniger sig som katten

om den varme grød, når det gælder latinskolen »virkelighed«. Dels er samspillet mellem samfundsudviklingen og skolens udformning næppe så entydig, som den ofte bliver fremstillet. Det var nu engang ikke Tiegten, G. A. Hagemann, M. P. Blem eller P. Knudsen, der dikterede skoleloven af 1903.

Som det udmærket vises i bogen, så ytrede disse ekponenter for samfundsudviklingen sig så godt som ikke om den højere skole. Det var derimod *skolens egne folk*, der relativt autonomt udformede den nye skole (her regnes skoleadministrationen og altså Asmussen med). Men de reagerede, diskuterede og ræsonnerede naturligvis på baggrund af den samfundsudvikling, de oplevede og som indebar urbanisering, industrialisering osv. Nogle så alene den økonomiske trussel for deres levebrød og reagerede ud fra dette, andre ønsker at bruge skolen som middel til at konservere fortidige tilstande, normer og værdier – herunder »dannelsen« – overfor udviklingen, mens sejherrerne – Bruun, Gertz og Ottosen – vil gøre den højere skole aktuel for det ændrede samfund. For disse reformtilhængere gælder iøvrigt, at de med skolen ønsker at påvirke samfundsudviklingen i en bestemt retning, ligesom dette naturligvis med modsat fortegn gælder for de konservative kræfter. Det ligger i vore dages beskæftigelse med skolehistorien at man normalt går fra samfundet til skolen. Vagn Skovgaard-Petersen går vel ikke direkte den modsatte vej, men han har uægtelig bidraget for en enkelt skoleforms i et bestemt tidsrum vedkommende at præcisere som et uomgængeligt spørgsmål for videre forskning: hvad gør så skolen ved samfundet?

Claus Bjørn

Ellen Nørgaard: Lille barn, hvis er du? En skolehistorisk undersøgelse over reformbestræbelser inden for den danske folkeskole i mellemkrigstiden. Gyldendals pædagogiske bibliotek, 1977, 356 s., ill., kr. 132.25.

Dansk skolehistorie har alt for længe været et forsømt forskningsområde, for folkeskolens vedkommende kan der dårligt tales om forskning overhovedet. Det er derfor glædeligt at se den aktivitet der udfoldes med centrum i det lille Institut for Dansk Skolehistorie. Et af resultaterne foreligger i denne afhandling på i alt 356 sider som i juni 1977 indbragte Ellen Nørgaard den pædagogiske doktorgrad – den tredje dr.pæd. på 5 år.

Afhandlingens emne er »reformbestræbelser inden for den danske folkeskole i mellemkrigstiden«. Forfatteren konstaterer at der omkring 1920 sker et nybrud i den pædagogiske debat og stiller spørgsmålene: Hvorfor opstod denne reformbølge? Hvad skete der? Hvem deltog? Hvor mange var de? Inden for hvilke sociale og politiske miljøer hørte de hjemme? Hvad mente de og ville de? Er det overhovedet muligt at sige noget om, hvilken betydning deres bestræbelser havde? (s. 12f). Forfatteren kalder selv sine spørgsmål banale, det er de vel, men det er just dem der må stilles.

Der indledes med en beskrivelse af den danske folke-

skole o. 1920 (ca. 10 s.) hvorefter der i kap. II gives en oversigt over de europæiske strømninger inden for pædagogikken og disses betydning for den danske debat (ca. 30 s.). I kap. III skildres de berømte Vanløseforsøg i 1920'erne samt forsøg på Frederiksberg og i Haderslev (ca. 80 s.), og i kap. IV (ca. 90 s.) gennemgås det »reformvenlige miljø«, dvs., de pædagogiske og politiske kredse der støttede reformtankerne. Disse to kapitler udgør bogens fyldigste og kvalitativt bedste del. Kap. V behandler spørgsmålet om seksuel frigørelse (15 s.), kap. VI dele af skolelovgivningen fra 1930'erne (30 s.), hvorefter der sluttes af med en parallel til kap. I om folkeskolen omkring 1940, sammenfatning, bilag, registre m.v.

På mange måder stiller Ellen Nørgaards afhandling flere spørgsmål end den besvarer; det skyldes ikke mangel på seriøs indsats fra forfatterens side, men at der er to åbenlyse problemer af principiel karakter der falder i øjnene. Det ene er mangelen på kildemateriale som E.N. flere gange sukker over. Der savnes vigtigt materiale i centraladministrationen – meget ikke afleveret, andet kasseret; det afsløres atter hvor tilfældigt kommunalarkiver bevares og behandles; endelig bekræftes det igen at meget vigtige arkivgrupper ligger uden for arkivvæsenets område og kun tilfældigvis indsamles og bevares, i dette tilfælde f.eks. vælgerforeningsprotokoller. Helt uden for sin hensigt virker E.N.s bog som et alvorligt indlæg i den aktuelle diskussion om nye regler for kassation og nyordning af det decentrale arkivvæsen.

Det andet område hvor afhandlingen har principiel betydning er at den klart viser nødvendigheden af lokale undersøgelser af skolehistorisk art, f.eks. for at undersøge lokale udformninger af det Styhrske cirkulære, af lærernes kursusvirksomhed og studierejser, af de politiske partiforeningers engagement i skolespørgsmål for at nævne nogle få områder som E.N. er inde på.

Som nævnt er afhandlingens kerneafsnit gennemgangen af de skoleforsøg som blev iværksat ud fra arbejds skolens principper.

Hovedsigtet med disse forsøg var at give plads for elevernes selvvirksomhed og derigennem give dem »mulighed for en rigere udfoldelse af (deres) iboende evner« (s. 147). Inspirationen hertil var hentet især fra Kerschensteiners og Peter Petersens skoler i Tyskland og Maria Montessoris småbørnspædagogik. Udover det pædagogiske indgik der et stærkt samfundskritisk engagement, mere eller mindre i forbindelse med et politisk tilhørsforhold i Socialdemokratiet eller på venstrefløj. Grundigst skildres Vanløseforsøgene 1924–28, og der gives her for første gang en redegørelse for og en analyse af disse forsøg set i en større sammenhæng. Forfatteren udskiller tre grupper i det »reformvenlige miljø«: 1) de eksperimentel-psykologisk orienterede med psykologen Alfred Lehmann som centralfigur, 2) Socialdemokratiet med Vilhelm Rasmussen som dominerende skikkelse og 3) foreningen og bladet Den frie Skole.

De psykologisk-interesserede kredse der dannede Foreningen for eksperimentel Pædagogik i 1914 repræsenterer en strømning af videnskabsfunderet fremskridtstro, og det er meget fortjenstfuldt at deres indsats – og deres forlis – har fået en så fremtrædende plads i afhandlingen. Det er mindre sikkert om den anden gruppe bør rubrice-

res under Socialdemokratiet; det var næppe partiet men snarere personer i partiet der var reformvenlige: Vilh. Rasmussen, Skjoldbo, Arvin, og faktisk blev de jo afvist af partiet der til syvende og sidst valgte det centraliserende og styrende frem for det selvstændige – en iagttagelse E.N. selv gør opmærksom på (s. 197f). Det er næppe helt retfærdigt at udråbe Socialdemokratiet som banebrydende på dette område, hverken over for kommunisternes engagement i debatten, eller over for personer som Axel Dam eller Johs. Novrup der blot nævnes, og selv om den politiske indsats som A. M. Hansen og Jørgen Jørgensen øvede, i nogen grad ligger uden for dette arbejdes rammer er det svært at udelukke dem. – Kredsen omkring Den frie Skole skildres smukt og positivt men der er ikke rigtig blevet plads til en dybere analyse af sammenstødet mellem denne kreds og den grundtvig-koldske friskole. Der var imellem de to fælles mål og umiddelbar forståelse – f.eks. med Emborgs friskole i Ollerup – men med Den frie Skoles materialistiske livssyn kunne friskolen ikke forlige sig. Men måske var den grundtvig-koldske tradition der rakte langt ind i folkeskolen og seminarierne af betydning fordi mange af reformpædagogerne netop selv havde kendt den i deres egen skolegang.

Svagest i afhandlingen står afsnittet om Nyorienteringen; det er for kortfattet til at give en virkelig baggrund og der savnes en sammenhæng med tidens økonomisk/politiske udvikling. Baggrunden var nok bredere end beskrevet her, og der er andre pædagogiske navne og strømninger som hører med i det sammensatte mønster som danner baggrundsklima for den danske debat.

Det er yderligere et spørgsmål om reformbølgen egentlig først rammer folkeskolen; det ville være spændende at undersøge om gennemslaget i højere grad skete i børnehavepædagogikken og derfra videre til skolen.

Der er to reservationer over for afhandlingens undertitel; det er væsentligst tyvernes reformforsøg der skildres, medens det er tredivernes politiske diskussion der behandles, så betegnelsen »mellemkrigstiden« er knap helt dækkende. Den anden er over for den »danske folkeskole«; over halvdelen af danske børn gik i 20'erne i landsbyordnede skoler oplyser E.N. s. 22f, og det er givet at mange problemstillinger i købstadskolen ikke var aktuelle på landet. Det gælder f.eks. spørgsmålet om disciplin og revselse, der som forfatteren forsigtigt antyder s. 24 nok er et byproblem, og der er næppe tvivl om at problemet om seksualoplysning var anderledes på landet end i byen. Titelen dækker derfor mere købstadskolen end den danske folkeskole.

Ellen Nørgaard har samlet et stort materiale sammen om en vigtig periode i dansk skolehistorie, og der er slet ingen tvivl om at hendes afhandling vil få en fremtrædende og fortjent plads i vor skolehistoriske litteratur.

Verner Bruhn

Poul Christensen: Af en illegals erindringer. Udg. i samarbejde med Hans Kirchhoff. SFAHs publikationsserie, 4. 1976. viii + 152 s., kr. 30 (for medl. af SFAH kr. 20).

Af en socialistisk veterans erindringer. Kai Moltke fortæller. Varde, Forlaget Ørenlyd 1977. 112 s. 16,00 kr.

Det er to upræsentiose, men bestemt både læseværdige og interessante erindringsbøger, der her fremlægges. I øvrigt egner de sig fortræffeligt til at læses sammen.

Poul Christensen blev født i Sørbymagle ved Slagelse, hvor faderen havde et lille maskinværksted, i 1912. Blandt de små prægnante træk i erindringerne fra barndommen er dette, som samtidig giver et indtryk af PCs knappe, nøgterne stil: »Jeg har kørt med venstreavisen »Sorø Amtstidende« . . . og tre gange er jeg blevet bidt af en gal køter. Engang var det dagen før brugsforeningens udflugt til »Parnas« ved Sorø. Jeg måtte istedet for tilbringe fire dage i min seng. Erstatning var der ikke tale om. Hundens ejer var kunde på værkstedet« (s. 3). Oplevelsen af samfundets uligheder og erfaringerne fra 30'ernes arbejdsløshed førte hos PC til en afvisning af de gamle partier, der havde spillet fallit ved ikke at kunne skaffe folk arbejde. Adskillige af hans jævnaldrende og arbejdskammerater blev indfanget af nazismen; han skildrer den effekt, en stiltfærdig og dygtig nazistisk agitators besøg havde på Ollerup håndværkerhøjskole i vinteren 1932–33. PC blev, bl.a. gennem sin vidtspændende læsning og selvuddannelse, i stedet tiltrukket af kommunismen; han meldte sig ind i DKP i 1936, var på Komintern-skole i Stockholm 1938 og blev folketingskandidat i Skælskør-kredsen i 1939, 27 år gammel.

Hadde vilkårene for kommunistisk politisk arbejde ikke været lette i 30'erne, blev de dog værre i 40'erne. Under vinterkrigen mellem Finland og Sovjet var det praktisk talt umuligt for kommunisterne at afholde offentlige møder uden at blive korporligt overfaldet. PC blev skygget og fik sin post tilbageholdt. Men den virkelige prøve kom med den tyske besættelse. Næppe nogen i DKP regnede med, at den tysk-russiske ikke-angrebspakt ville holde ret længe, og lige fra april 1940 blev der arbejdet på at oprette en illegal organisation, der kunne fungere videre når tyskerne slog til. Men som Hans Kirchhoff siger i sin udmærkede indledning til bogen, var det »vanskeligt at opbygge en illegal atmosfære på forventningen alene, og det måtte forekomme helt meningsløst i de mange småbyer, hvor partiets heltencirkel var kendt af hvert barn på stedet« (s. iv). I de fleste provinsbyer blev partiets ledere da også arresteret næsten til sidste mand den 22. juni 1941. PC undgik arrestation og gik under jorden. Nu begyndte 2½ års tilværelse som heltidsillegal – en type, der de første år var meget sjælden, hvorfor det store flertal af sabotagehandlingerne da også foregik i week-end'en! Frem til sin flugt til Sverige i december 1943 var PC aktiv som »bladmand« og sabotør, det meste af tiden i Esbjerg. Erindringerne fra denne tid er bogens centrale afsnit. Med Kirchhoffs ord vil de »altid være en primærkilde til en dybere forståelse af vilkårene for det tidlige modstandsarbejde«. Vilkårene var bl.a. at være på stadig flugt – PC nævner mindst 25 adresser i disse 30 måneder – og at enhver form for modstand før den 29. aug. 1943 blev betragtet som højforræderi mod den danske stat. Modstandsfolkene kunne hvert øjeblik risikere at

blive arresteret og dermed havne i fængsel, i koncentrationslejr eller foran en eksekutionspeleton. PCs beretning er medrivende og atmosfæremættet; man fornemmer den konstante angst og usikkerhed selv i et dæmpet-ironisk glimt, som PC giver fra Ribe, hvor han var rejst ned med en stak friske »Land og Folk«: »Jeg nåede dårligt at komme ind . . . før det bankede på døren, og ind trådte politibetjente. De var fulgt efter mig op i lejligheden. Betjentene var med i arbejdet og nysgerrige efter at læse bladet så hurtigt som muligt!« (s. 111). Der er kritiske bemærkninger både om ledelsen (»generalerne«) og om den amatøragtige og dødsensfarlige mangel på disciplin hos de menige. Hvor berettiget denne kritik er, lader sig ikke altid afgøre; den synes noget farvet af den kølige modtagelse, han fik af partiet, da han i 1945 vendte hjem fra Sverige.

I modsætning til den menige partisoldat Poul Christensen kom Kai Moltkes indsats gennem de fleste af de 38 år, han var medlem af DKP, til at ligge i partiets top. Han beretter med liv og verve i denne lille bog, som foruden erindringerne – fortalt til Carl Heinrich Petersen i radioen 1975 – rummer et interview med KM fra 1967, prøver på ham som kronikør og som anmelder, samt anmeldelser af to af hans bøger, »Stalins gengangere« (1970) og »Mordet på Komintern« (1976).

Kai Moltke kom fra en slægt af godsejere og præster. Han blev student fra Stenhus kostskole, men var allerede da, i opposition til skolens konservatisme og inspireret af de revolutionære omvæltninger i Europa, gået mod venstre. I sept. 1920 meldte han sig ind i DKP. Fra starten var han et kritisk og ikke synderlig velset medlem. Han fulgte omhyggeligt med i den ofte skarpe interne kommunistiske debat, som tilloved indtil slutningen af tyverne – den foregik imidlertid på hovedsprogene og var, som KM bemærker, »et privilegium for os, som havde fået sproglig studentereksamen«. Han havde et skarpt blik for Kominterns ofte tåbelige fjernstyring af kommunistpartierne, som da den danske ledelse fik en repræsentation for at have forsømt agitationen blandt de katolske fagforeningsmedlemmer!

Moltkes kritiske holdning over for udviklingen i Sovjetunionen blev skærpet af et fire-årigt ophold i landet, mellem 1932 og 1936; og yderligere bekræftelse af sit syn på stalinismen fik han under samtaler med tilfangetagne sovjetiske officerer i kz-lejren Stutthof. Hvorfor tav han så længe med sin kritik? Bogen forsøger at indkredse et svar, og to ting fremhæves. Hans skepsis over for Moskva-processerne blev neutraliseret af, at man selv i borgerlige kredse faktisk accepterede dem som et regulært opgør med en femtekolonne; og desuden var der det stadige dilemma i fyrrernes og halvtredsernes koldkrigsatmosfære, at enhver kritik af Sovjet eller af kommunismen omgående blev taget til indtægt for kapitalismens fortræffelighed. Trods sin mere og mere kritiske holdning blev KM i DKP, simpelthen fordi han ikke så noget alternativ. Selv under opgøret efter afsløringerne på den 20. partikongres i 1956 prøvede han at opponere inden for partiets rammer, med en eksklusion til følge.

Hans senere politiske karriere viser, hvor svært han havde ved at finde sig til rette uden for DKP. Han gik først til SF, dernæst til VS, da det blev dannet i protest

mod SFs accept af det socialdemokratiske angreb på overenskomsterne i 1967, og igen ud af dette, da det accepterede Marcuses teori om, at arbejderklassen i det senkapitalistiske samfund var blevet konservativ. Det er, indrømmer han, »sørgeligt, at man ikke kan placere sig i en bås på sine gamle dage, for det giver jo en vis tryghed« (s. 77). Men han vil nok hævde, at det er ham, der har været den konsekvente socialist! At Moltke i hvert fald ikke er henfaldet til passiv kontemplation i sit otium ses bl.a. af, at han på sin 75-års dag udsendte den første danske bog om »Eurokommunismen« (Suensons forlag, 1977).

Jens Rahbek Rasmussen

Paul Hammerich: Velfærd på afbetaling. En danmarkskronike 1945–72, 2. bd., Gyldendal, 1977, 666 s., ill., kr. 164.20 (hft.), 194.95 (indb.).

Ved modtagelsen af andet bind af Paul Hammerichs Danmarkskronike (første bind anmeldt Fortid og Nutid XXVII s. 252f.) begynder man læsningen med et spændt: kan han holde dampen oppe? Det kan Paul Hammerich. Andet bind, der fører skildringen fra midten af 1950'erne til 1962 under teksten: Velfærd på afbetaling, er lige så velskrevet, oplagt, ansporende eller irriterende som det første. Dyder og det modsatte er uforandrede. Synsvinklen er fortsat ret så snæver københavnsk, hvad der indebærer, at når lokaliteter i provinsen omtales, sker det hyppigst i modstillingen »Fra Hellerup (der, hvor det foregår) og helt til Hirtshals (der hvor kragerne for længst er vendt om) så man TV-quiz, drak man »den med tyren« eller diskuterede de islandske håndskrifter«. Og heltedyrkelsen fastholdes – her med H. C. Hansen i centrum. Politiske kolleger har hyldet ham efter hans død og Hammerich giver selvoplevede træk af den virtuose diplomat og forhandler. Men mon ikke der trænger til lidt nuancer i billedet? Invertfald kommer Hammerichs fremstilling ind på begivenheder og episoder, hvor overlegenheden var mindre fremherskende, således under storkonflikten i 1956. Dette ikke for at forklejne H. C. Hansen, men myten er på vej i uhyggelig grad.

I andet bind får Paul Hammerich givet plads til de tre danske besiddelser i Nordatlanten, hvoraf Island som bekendt løsrev sig selv i 1944. Klaksvig-sagen benyttes som udgangspunkt for en behandling af Færøerne, de islandske håndskrifter til redegørelse for vort forhold til denne ø, og så er det naturligt at føje Grønland med, selv om der ikke er en tilsvarende dramatisk episode da knytte an til. Som god gammel radikaler giver forfatteren Danmark og dansk styre smæk, og det har vi sikkert også fortjent.

Det er spændende at opleve hvordan ændringerne i dagligdagen – industrialiseringen, urbaniseringen, velferdsstigningen – klares i bogen.

Her er der ikke de umiddelbart journalistiske »sager« at hægte på, men med inddragelse af Gallup og Svalastogas »Social rang og mobilitet« får Paul Hammerich teg-

net træk af ændret livsstil og nye normer i fjernsynets, den fulde beskæftigelses og charter-feriens kølvand. Der projiceres ikke sjældent fra denne bog og frem til 1970'ernes slutning i modsætning til første bind, hvor forhold og tildragelser i højere grad blev skildret som afsluttede. Også Danmarkskrøniken er med til at tegne konturerne af en opdeling af dansk historie i tiden før midten af 1950'erne og efter dette tidsrum.

Der er således fortsat tale om en velskrevet Danmarks-historie for et tidsrum, de fleste af læserne – som bogen skrider frem også de yngste – vil nikke genkendende til. Det er også fortsat en fremstilling, hvor mediernes – især presse og TV – får tilmålt deres rigelige plads, og hvor den sproglige opfindsomhed nu og da bliver lidt anstrengt som på s. 388 »Billisterne modtog en del tilbud, det mest stillesiddende var drive-in-biografen, det mest strabaserende de jyske turistforeningers hærvejsmarcher, hvor ånden fra besættelsestidens adgang skulle opvækkes efter devisen: hvad indad fyldes på, skal udad tabes«. Men som også kan få præcision nogle sider længere fremme, hvor det om to firmaer i rejsebranchen hedder: »en tur med præsten var artig og opbyggelig, en tur med Spies manden og povet«.

Paul Hammerich slutter af med de første atommarcher. Den der selv har erhvervet sig vabler på turen fra Holbæk til København i 60'ernes begyndelse kan anerkende hans signalement af baggrunden og stemningen. Der bliver mængder af materiale at tage fat på, når 60'ernes årti skal skildres frem til 1972 – folkeafstemningen om EF. Man kan måske frygte, at hippierne, 68 på universitetet, Week-end sex og Christiania får sin rigelige del af pladsen, og at det sker på bekostning af den del af det danske samfund, der i ringere grad har Paul Hammerichs opmærksomhed – Danmark vest for Valby bakke.

Claus Bjørn

Sophienholm og familien Aller. Udarbejdet af H. J. Lemche efter optegnelser fra direktør Valdemar Aller. Lyngby-bogen 1974–1975 udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 103 s., 1 planche, ill., kr. 35.

Sophienholm ligger i det nordlige Storkøbenhavn i meget smukke omgivelser på nordsiden af Bagsværd sø, og mange vil kende stedet som et attraktivt kulturcenter for Lyngby-Tårnbæk kommune. Den nuværende, ganske særprægede, hovedbygning er resultatet af en ombygning foretaget ca. 1802–1805 ved den franske arkitekt Joseph-Jacques Ramée med den velhavende agent Constantin Brun som ejer og bygherre. Constantin Bruns hustru Friederike Bruns litterære saloner på Sophienholm er velkendte, og man må påskønne den kommunale indsats for at bevare det særprægede og traditionsrige miljø, der omfatter såvel huset som et meget smukt haveanlæg. Det falder da i god tråd med bevaringsarbejdet, at Det historisk-topografiske Selskab i kommunen har afset et dobbelthæfte til en skildring af Sophienholm, mens det har været beboet.

Lyngby-Tårnbæk kommune købte Sophienholm af Carl Allers Etablissement i 1963, efter at det havde været i familien Allers besiddelse i 80 år. Aller-dynastiets stamfader Carl Aller havde købt landstedet i 1883 med helårsbeboelse for øje, men siden 1887 blev det dog kun benyttet om sommeren. Skønt bogens titelblad synes at love mere, beskæftiger den sig først og fremmest med Sophienholm som hjem for Laura og Carl Aller og deres børn, dvs. tiden indtil Den første Verdenskrig. Fremstillingen er et udvalg og en meget nænsom redaktion af et stort familiehistorisk materiale, som Carl Allers næstældste søn Valdemar har samlet. Udgiveren sammenfatter det således: »Jeg har bestræbt mig på, at lade disse optegnelser alene tale for emnet »Familien Aller på Sophienholm« og kun søgt at kæde dem sammen til en helhed. Herved har jeg naturligvis afskåret mig fra andre familiemedlemmers opfattelser og synspunkter om samme emne, men jeg håber dog, at også de i denne artikel må finde, hvad der har betaget mig så meget ved gennemlæsningen af Valdemar Allers optegnelser, billedet af to flittige, arbejdsomme personligheder, to elskelige mennesker, der sammen evnede at opbygge en storslået virksomhed og samtidigt skabte det familieliv, som Sophienholm for en del blev rammen om.« Carl Allers udgivervirksomhed hører vi nu ikke rigtigt noget om, men bogen er både et bidrag til Sophienholms og familien Allers historie. Valdemar Aller har været meget opmærksom på husets bygningshistorie, og han gør således nøje rede for alt, der kan oplyse forholdet mellem Ramée's ombygning og det ældre Sophienholm, når det viser sig ved ombygninger, istandsættelser o.lign. Af familiehistorien er det vanskeligt at trække noget frem; et indskud med dagbogsoptegnelser af Valdemars moder, Laura Aller, viser læseren dagliglivet på Sophienholm i stort og småt, og de supplerer Valdemar Allers vældigt ræsonnerende erindringer fra barndom og ungdom. Lad mig blot fastslå, at det er en kærlig søn, der fortæller om sit hjem. Meget er tidstypisk, andet er særegnet, men altid er det underholdende! Man kan ikke forestille sig andet end, at Valdemar Aller har haft en offentliggørelse af sine optegnelser i tankerne, og dette udvalg er under alle omstændigheder meget vellykket.

Sidst i bogen finder man en oversigt over Carl og Laura Allers efterslægt, en redegørelse for Sophienholms fredningsmæssige forhold, og en kort orientering om istandsættelsen efter kommunens overtagelse.

Steen Ove Christensen

Gunnar Sandfeld: Det kommunale styre i Søllerød I (1841–1909), II (1909–78). Personer og begivenheder gennem henvend halvandet hundrede år. Udg. af Søllerød kommune, ill., 253–280 s., 1977, kr. 210.

Det er et imponerende stykke arbejde, Gunnar Sandfeld har fået fra hånden. Efter at planen om en fremstilling af kommunalstyrets historie i Søllerød havde været ved at strande, tog han fat på opgaven og har efter godt et år

lagt to svære bind på bordet. De omfatter ialt 550 sider hvoraf de fire femtedele er helliget ofte meget indgående biografier af sogneforstanderskabs-, sogneråds- og kommunalbestyrelsesmedlemmer gennem årene.

Nu er Søllerød som bekendt ingen almindelig kommune. Geografisk og bebyggelsesmæssigt rummede den allerede fra gammel tid ihvertfald tre, ret adskilte dele – vestsognet omkring Søllerød by, hvortil senere kom Holte station m.m. – midtsognet med Gl. Holte og Nærum – og østsognet med bebyggelsen langs Sundet. Idag er kommunen vel en af de mere eksklusive villaenklaver med stærk repræsentation af det solide borgerskab blandt befolkningen. Men også her kan traditionen føres tilbage. Søllerød var tidligt en landliggerkommune, hvis større gårde, lyststeder og senere villaeer beboedes af folk med erhverv i Hovedstaden. Så var der den stedlige gårdejerbefolkning, som gennemgående var velstillet og konservativ og endelig en betydelig arbejderbefolkning knyttet til Mølleådalens fabrikker, til fiskeriet fra Vedbæk og Skodsborg og til de store gårde. Dette giver den lokalpolitiske udvikling i Søllerød sin særlige farve, hvor man bemærker en skiftet fra upolitisk/konservativ over socialdemokratiets korte magtperiode 1917–21 til fornyet konservativ dominans indtil idag. Det kommunale liv har ikke været uden dramatik, hvortil har bidraget modsætningerne mellem de forskellige dele af kommunen og indenfor den borgerlige fløj modsætningerne mellem de stedlige erhvervsdrivende, herunder landmænd og gartnere, og så villabeboerne.

Alt dette skildres med en mangfoldighed af detaljer af forfatteren, hvis sporsans og energi ikke mindst har givet resultat i de udførlige, ofte levende og i videre forstand spændende personbiografier. Helt uimodståelig er her skildringen af Cornelius Captyn (I s. 76ff.), en sognerådsformand med en lidt blakket fortid, hvis betagelse af en varietésangerinde førte til bedrageri, flugt og anholdelse i Buenos Aires med senere fængselsstraf i Danmark. Naturligvis må behandlingen af de seneste år – og af de endnu nulevende eller virkende kommunalbestyrelsesmedlemmer – få et lidt mere skematisk præg.

Det er nok, når alt kommer til alt, mere »personer« end »begivenheder«, der står i forgrunden i de to bind. Dette er ikke ment som en kritik af Sandfelds arbejde, da der jo her er tale om at løse en stillet, på forhånd afgrænset opgave. Gennem personerne når man iøvrigt adskillige steder adskilligt ind på politiske strømninger, holdningsændringer og de særlige forhold, der kan bestemme udviklingen indenfor det kommunalpolitiske arbejde. Sandfelds skildringer af kommunens socialdemokratiske sognerådsmedlemmer f.eks. i den første trediedel af dette århundrede siger ikke så lidt om partiets praktiske politik, den dag-til-dag holdning, hvor man satsede på at vriste udviklingen et lille stykke henimod en bedring for de mindrebemidlede. Og hans biografier af de lokale gårdejere er med til at tegne et særligt nordsjællandsk konservativt gårdmandsmiljø, hvor man ofte nærmede sig proprietæren, ikke blot i titel, men også i holdninger.

Claus Bjørn

Birger Mikkelsen: Helsingør Sundtoldstad og Borgerby. Billedredaktion ved Elisabeth Bjørn-Petersen. Nordisk Forlag for Viden- skab og Teknik, Helsingør 1976. 280 s., ill., kr. 150.

Robert Egevang: Det gamle Helsingør. National- museet, København 1976. 95 s., ill., kr. 27,50.

I 1976 fejrede Helsingør sit 550-års købstadsjubileum, og til den begivenhed har Birger Mikkelsen skrevet sin bog om Helsingør. Bogen er ment som en hyldest til en charmerende hjemby, – Mikkelsen er redaktionssekretær på Helsingør Dagblad, – og man må sige, at det er et helt overflødigehorn, der er kommet ud af det. Der er således ikke sparet på udstyret: Bogen er indbundet i blåt hellærred med Helsingørs bysegel i blindtryk på forsiden, trykt på glittet papir med mange og gode illustrationer, ja med flere kostbare farvereproduktioner, og det hele er lagt smukt til rette af Lars Thorsen.

Teksten er en djærv, populær fortælling, som desuden åbenbarer en frisk social bevidsthed hos forfatteren. Således overalt, hvor menigmands levevilkår berøres: Pestepidemiene, bøddelens arbejde, hekseprocesserne, forsørgsforhold, og byens erhvervsliv med færgeriet over Sundet, – medens den herskende klasse, adelig eller borgerlig, ofte får læst og påskrevet sine unoder. Det gælder fx. fremstillingen af »Oxernes klan«, ligesom harmen formelig oser ud af beskrivelsen af forvaltningen af Øresundstolden, »den administrative polyb, der kunne drive travle skipperne til afmægtigt raseri«. Men i øvrigt har Mikkelsen rettet sin bevågenhed mod driftigt folk i byen, og det kan så være en kaperkaptajn under Napoleonskri- gene, en smed der bygger værft, eller en initiativrig socialdemokratisk borgmester. Så vidt jeg kan se, har Mik- kelsen fået fat i alle væsentlige sider af livet i Helsingør, men det kan være vanskeligt at orientere sig indenfor de noget slagordsagtige kapiteloverskrifter; det er således ikke indlysende, at man kan finde en skitse af værthushu- livet i byen i et kapitel, der hedder: »Berygtet kaserne – dejligt slot«.

Illustrationerne er et helt kapitel for sig. Bogen er nemlig i høj grad en billedbog. Læseren kan således glæde sig over en sand vrimmel af forskellige motiver: Kendte og ukendte indtryk af bybilledet, ofte med en glemst stemning, – smukke billeder fra Kronborg og Marienlyst, St. Olai kirke og Karmeliterklostret, ude og inde, med gammelt inventar og andet løvsøre, – og mange gamle stik. Adskillige af illustrationerne har kunstneriske kvaliteter i sig selv, som fx. fotografiet af trappeopgangen i den nu nedrevne wrightske gård (s. 136), medens de mange billeder af sølvtoj fra Helsingør tilsammen bliver en hel lille katalog over det bedste, byen formåede på dette område. Bag det hele fornemmer man Helsingør Byhistoriske Arkiv med billedindsamling og -registrering: Der har været noget at vælge og vrage i.

Desværre mangler bogen en fortegnelse over illustrati- onerne, og jeg savner også et kort med gadenavne. Uden et kort kan den, der ikke er fortrolig med byen, have

svært ved at følge med i omtalen af byens lokaliteter og opleve billedmaterialet i den rette topografi. Men bogen er ikke en håndbog. Indholdsfortegnelsen er upræcis, og savnet af et register er føleligt; og så mangler bogen en litteraturfortegnelse! Læseren skal kunne identificere den litteratur, der omtales i teksten, og desuden er en litteraturliste den rette tak for lån. Ældre forskning er jo en forudsætning for en bog som denne. En litteraturliste kunne fx. have henvist læseren til den kuriøse bog, som kasserer ved Øresunds Toldkammer C. F. Holm udsendte i 1855, og som låner detaljerne (og en god del af harmen) til Mikkelsens fremstilling af Sundtoldens forvaltning. Holms bog blev undertrykt i 1855 pga. dens kritik, men genoptrykt i 1975.

Meget tyder på, at disse mangler skyldes hastværk. Bogen rummer alt for mange småfejl, der må tilskrives manglende fordybelse. Nogle eksempler: Teksten til prospektet over Helsingør på s. 10–11 fortæller, at der fejlagtigt står »deutsche kerk« ved byens to kirker! Der står faktisk »Densche kerck« og »Duitsche kerck«. Fotografiet med Arbejdernes Forsamlingsbygning på s. 233 dateres efter det norske flag til efter 1905! Det norske flag blev skabt på Eidsvoll i 1814, og flagene på dette billede fører Unionsmærket, dvs. de svenske farver, i øverste, inderste felt, hvorfor det snarere er fra før 1905. På s. 47 fortæller Mikkelsen, at Povl Helgesen »forsvandt under Tredivårskrigen«, – det må da være en tanketorsk for Grevens Fejde. Værket om Helsingør: Helsingør i Sundtoldstiden 1426–1857, der udkom i to store bind i 1926–29 under redaktion af Laurits Pedersen, og som også Mikkelsen har brugt, er i dag helt uopdriveligt antikvarisk, så der har været god ræson i at lave en ny bog om byen. Men når man sidder med denne bekostelige bog i hænderne, kan man kun ærgre sig over disse mange småskavanker. For det er en smuk bog.

Robert Egevangs bog: »Den gamle Helsingør«, er et hæfte i Nationalmuseets serie af byvandring i byer med særligt bevaringsværdige huse og miljøer. Udgangspunktet er arbejdet med bevarings- og saneringsplanlægning i Helsingør, som i 1973 førte til udgivelsen af »Historiske huse i Helsingør«, og det begrænser jo i sig selv bogens udstrækning. Alligevel synes jeg, at det er blevet en velskrevet og sober lille byhistorie. Man får nemlig en god del almindelig historie med på vejen under læsning af guiden, og når man netop har læst Birger Mikkelsens gennemillustrerede bog, kan man overraskes ved, at Egevang hyppigt bringer helt andre motiver end Mikkelsen. Jeg har funderet lidt over fiktionen med byvandring. Det er en lidt usystematisk ordning for den, der vil bruge guiden som opslagsbog. 1973-registrantens alfabetisk-topografiske indretning er vel i grunden den mest hensigtsmæssige, for hvor mange går mon tur på den måde? Men her er det naturligvis seriens fælles anlæg, der bestemmer!

Steen Ove Christensen

Erik Housted: *Fra færgesmakke til hængebro. Snoghøj – Middelfart færgefarts historie.* A–S Elbo Tryk. Fredericia, 1977, 143 s., ill., kr. 115.

Forfatteren til dette digre værk har syslet med lokalhistorie i mange år, og hans flid har –forud for denne publikation – resulteret i adskillige avisartikler og i et bidrag til Vejle Amts Årbog 1973.

I forordet understreges det, at fremstillingen er skæv, sådan at forstå, at færgeløbets historie på *Snoghøj-siden* har forfatterens altovervejende interesse, medens begivenhederne på Middelfart-siden ridses op med lettere hånd, eftersom nu afdøde Middelfart-historiker Chr. Behrendt allerede i flere fremstillinger har behandlet Middelfart og opland særdeles indgående. Forordet henviser således især til Behrendts bog fra 1927 »Færgeløbet ved Middelfart«, og denne er da også så velskrevet og underholdende, at den absolut er anbefalelsesværdig.

Housteds bog er bygget op i 4 hovedafsnit, hvoraf II til IV er kronologisk afgrænsede. Traditionen tro indledes der med stenalderen, men heldigvis har forfatteren ikke spildt mange ord på at gisne om disse eller hine forhistoriske tilstande i Snoghøj – Middelfartområdet; dette har han gjort klogt i, ligesom han på fornuftig vis stort set afholder sig fra at rekonstruere et udviklingsforløb, indtil han når op i 1500-tallet, – kildematerialet er, som han selv indser, vitterligt for tyndbenet til noget sådant.

Mange amatørhistorikere har i tidens løb kunnet spare sig utallige arbejdstimer og velmente bestræbelser, hvis de opgav ideen om, at en lokalhistorie partout skulle begynde med istiden. Ingen professionel historiker ville vove at begive sig ilag med at opfylde et sådant mål, for de færreste kan hævde at være så all round-orienterede, at de magter det. I reglen bliver afsnittene om forhistorisk tid af meget ringe værdi, og i bedste fald er de oplysninger, som læserne får her, møjsommeligt slæbt sammen fra forskellig arkæologisk litteratur, der nok hurtigt vil vise sig at bygge på forældede teser, – udviklingen indenfor den arkæologiske forskning går nemlig stærkt! Housteds egentlige historiske fremstilling tager sin begyndelse i 1530'erne på grevefejdens tid, hvor forfatteren har fundet beretninger frem om, hvordan forskellige danske konger har gjort brug af dette vigtige overfartssted mellem Fyn og Jylland, – henimod 1500-tallets slutning foreligger der endvidere oplysninger om færgetakster og forskellige data på rækken af færgemænd. – Imidlertid er det stadig skrald med kilder, der lige netop vedrører de to færgesteder, hvorfor E.H. udfylder hullerne med bredere historiske skildringer. Således meddeles en lang række oplysninger om krigsforanstaltningerne i forbindelse med kejserkrigen, Torstenson-fejden og svenskekrigene, hvorunder E.H. afslører et indgående kendskab til Danmarkshistorien i almindelighed, og hvorunder han tillige formår at lade færgeløbets historiske rolle knytte sig naturligt til den store sammenhæng, – dog resulterer denne skrivelse måske nok hist og her i det lidt snaksomme og overflødige.

Postmester C. L. Fiebiger, der i begyndelsen af 1800-tallet fik bestalling og postmesterembede ved Snoghøj, har leveret en stor del stof i form af indberetninger til

generalpostdirektionen 1803ff. Indberetningerne er viseligt indholdsrige og underholdende, men det forekommer som værende lidt for meget af det gode at citere dem side op og side ned, som E.H. har foretrukket.

Til et færgeri som Snoghøjs knyttedes der med tiden en række bifunktioner: Foruden færgefarten holdt man gæstgiveri, og der indrettedes et postkontor, hvorved et større hestehold var nødvendigt. Fra 1841 var Snoghøj anløbssted for dampskibsfarten, og i 1846 blev der installeret en optisk telegraf ved færgebroen, som fordrede, at der nu også skulle ansættes en signalmester på stedet. Med dampskibsfarten fulgte oprettelsen af toldsted, og i årene herefter opførtes derfor en toldkontrollørbolig ved siden af færgegården. Toldstedet beskæftigede 3-4 toldkontrollørassistenter, der ved siden af de strengt tjenstlige funktioner havde til opgave at holde skarpt øje med, om der foregik smuglerier fra den Slesvigske kyst.

Til færgeriet hørte naturligvis også et landbrug, og i 1844 udvikledes der heraf et sideskud, idet færges- og postmester H. C. Riegels anlagde en havebrugs- og planteskole samt skabte en veritabel botanisk park.

Alle disse udløbere af færgerivirksomheden skildres godt og ganske veloplagt, så man får et levende indtryk af den blomstrende aktivitet og driftighed, der prægede Snoghøj i 1840'erne. Selve færgeriets historie er for 1800-tallets vedkommende i høj grad fortællingen om dets rolle som troppeoverførselssted, – og Snoghøj-Middelfartlinien synes at have haft en forbløffende kapacitet, hvad angik transporter af soldater, tros og heste.

I 1860'erne begyndte de trange tider for linien; Middelfart-Strib-jernbanen åbnedes og en dampskibsforbindelse Fredericia-Strib blev indviet i 1866, – postbefordringen ophørte nu med et slag til fordel for den nye rute, og snart begyndte passagertallet også at dal.

I 1869 afhændede staten, der nu havde mistet enhver interesse i færgestedet grunden til H. C. Riegels, og fra 1871 bortforpagtedes Snoghøj med bygninger, avl, gæstehus og det hensygnende færgeri og vognbefordringen. Snoghøj forvandlede til ferie- og badested for at overleve, men forretningen blev aldrig nogen udtalt succes. I 1889 solgtes den sidste færges, hvorefter forbindelsen med Middelfart kun blev opretholdt ved hjælp af et par små sejlørende robåde, – gæstgiveriet nedlagdes i slutningen af 1880'erne.

I Middelfart og dens opland voksede dog samtidig turiststrømmen, og på denne baggrund fandt en kreds af energiske borgere sammen om at stifte et dampskibsselskab »til passagerfart mellem Middelfart og de ved Lille Belt og tilstødende farvande beliggende byer og anløbssteder«.

Selskabet startede beskedent i 1902, men da bilismen en halv snes år senere for alvor holdt sit indtog, og da der byggedes broklapper i den gamle Middelfart havn såvel som ved Snoghøj, kom der ordentlig fart i automobiloverførslen: 8 biler m. passagerer og 3-mands besætning pr. tur! I årene efter I. verdenskrig var ruten en guldgrube for selskabet, indtil maj 1935, hvor indvielsen af Lille Belts-broen satte en brat stopper for herlighederne.

Utallige andre tildragelser omkring Snoghøj-Middelfart-færgeriets historie bliver behandlet af E.H., men skal ikke refereres videre på dette sted. – Derimod nogle mere

generelle bemærkninger om bogens standard: På trods af den udmærkede formuleringsevne, som forfatteren gennemgående kan opvise, tager han, som tidligere berørt, ofte tillugt til en – indenfor den personalhistoriske og ikke-faghistoriskskrevne litteratur – hævdunden tradition: Extensogengivelser af alle hånde dokumenter, skifter, kongebreve, matrikler osv. De kan naturligvis have en vis interesse for den lille kreds af læsere, som er Snoghøj-/Middelfart-patrioter, men de kan til gengæld ikke være andet end en tålmodighedsprøve for det brede publikum, som bogen dog også synes at være skrevet for.

Et stort plus er derimod de mange vellykkede illustrationer (bortset fra nogle stærkt nedfotograferede færgetakst-plakater, der er temmelig ulæselige); – det er morsomt, at der har kunnet støves så mange billedfremstillinger op om emnet, og i de fleste tilfælde er gengivelserne klare og nydelige, – i denne forbindelse kan man også rose bogens smukke omslag hvorpå gengives et maleri af Chr. Holt Kalum fra Middelfart havn i 18xx. Hvad angår bogens annotationsapparat, så må det konstateres, at man på den ene side finder ret fyldige henvisninger til den trykte litteratur, men at kildehenvisningerne til det utrykte materiale ikke altid er lige tilfredsstillende. Det er f.eks. aldeles ikke tilstrækkeligt, når forfatteren i teksten henviser til »nogle gamle protokoller« som kilde.

Sådanne unøjagtigheder, sammenstillet med det forhold, at oversigten over det utrykte materiale har stærk slagside til Snoghøj – der findes ikke én henvisning til materiale i Landsarkivet for Fyn – forringer bogens værdi som udgangspunkt for videre studier af færgeriets historie. Det skal dog sluttelig bemærkes, at E.H.s store arbejde indeholder mange værdifulde elementer, og at det placerer sig smukt indenfor den jævne strøm af lokalhistorisk litteratur, samtidig er der tale om en af ydre særdeles køn publikation, som ingenlunde kan have været billig at sende på markedet.

Lotte Jansen

Erik Christensen: Fagforeninger og lokalsamfund. En beskrivelse og analyse af 4 vestjyske fagforeninger. Sydjysk Universitetsforlag 1976. 384 s., kr. 49,50.

Denne publikation gør rede for et af delprojekterne i Projekt Social Forandring i Vestjylland, som gennemførtes ved Sydjysk Universitetscenter 1973-75. Undersøgelsens vigtigste konklusioner er i artikelform blevet trykt i den samlede fremstilling af projektet, anmeldt i Fortid og Nutid XXVII s. 266f.

Undersøgelsen omfatter fire SID-afdelinger, to i Esbjerg (afd. transport og afd. fabrik), afdelingen i Varde og i Egvad (Tarm). De tre kommuner var fælles undersøgelsesområder for hele projektet og repræsenterer et højindustrialt område (Esbjerg med ca. 75.000 indb.), et melleindustrialt område (Varde, ca. 17.000 indb.) og et lavt-industrialiseret område (Egvad, ca. 10.000 indb.). Bogen indeholder fem hovedafsnit: en teoretisk ramme for undersøgelsen (ca. 50 s.), nogle ho-

vedtræk af SID's strukturudvikling (ca. 32 s.), en økonomisk-politisk præsentation af de tre kommuner (ca. 45 s.), selve undersøgelsen af SID-afdelingerne (ca. 170 s.) og en sammenfatning med konklusioner (ca. 30 s.). Dertil kommer bilag og litteratur m.v.

Studiet af fagforeninger (og interesseorganisationer i det hele taget) er ikke særlig udbredt og slet ikke i Danmark, hvor Reinhard Lund har været ene herom bortset fra meget snævre undersøgelser. Den hidtidige forskning har væsentligt beskæftiget sig med fagforeninger under et og set disse i et samfundsaspekt. Erik Christensen gør opmærksom på at selv om fagforeningerne har mange lighedstræk (f.eks. fælles arbejdsmarkedsregler) så fungerer de forskelligt p.g.r.a. medlemsskarens forskellige sammensætning, geografiske placering, traditioner m.v. Det er endvidere forfatterens hensigt at se fagforeningernes struktur og udvikling i forhold til lokalsamfundets politiske og økonomiske struktur.

Det er naturligvis vigtigt at vide hvad »fagforeninger« står for i undersøgelsen; denne bygger hovedsagelig på ca. 55 intensive interviews med bestyrelsesmedlemmer, nogle tillidsmænd og ledende fagforeningsfolk, derudover på deltagelse i nogle faglige møder (generalforsamlinger) og enkelte samtaler. Det er således i høj grad – næsten udelukkende – lederne i fagforeningerne der kommer til orde, og forfatteren erkender selv at dette forhold er »en afgørende svaghed« (s. 21). Denne svaghed må nok virke afsvalende for forfatterens forhåbninger om at afhandlingen kan bidrage til »faglig enhed og styrke«, men som et væsentligt bidrag til et (forsømt) lokalhistorisk arbejdsområde er forholdet ikke afgørende.

I bogens teoretiske del trækker forfatteren forskellen op mellem en borgerlig opfattelse af fagforeningerne: som interesseorganisationer på linje med alle andre interesseorganisationer, og en marxistisk opfattelse: fagforeningerne er klasseorganisationer af en principielt helt anden karakter. Endvidere diskuteres inden for den sidste opfattelse den tyske (kapitallogiske) og den franske (strukturalistiske) skole og den rolle disse skolars forskellige tilgang til Marx betyder for en vurdering af forholdet mellem statsbegrebet og fagforeningerne. Denne redegørelse fører til en model for studiet af fagforeninger på lokalplan som den efterfølgende konkrete undersøgelse er bygget over.

Anmelderen har ingen særlig sympati for disse »modeller«, til hvis »kasser« en række modificeringer alligevel er nødvendige og imellem hvilke dobbeltpegende pile ikke viser andet end at tingene hænger sammen. Det er heller ikke lykkedes Erik Christensen at skabe en klar sammenhæng mellem dette teoretiske afsnit (og modelerne) og undersøgelsen, og drøftelsen af statsbegrebet er af mindre interesse i en lokalsamfunds-sammenhæng. Sagt lidt hårdt: man ville næppe have savnet teori-afsnittet hvis det havde været udeladt.

Værdien ligger afgjort i beskrivelsen af de fire SID-afdelinger i de tre vestjyske kommuner. Der er indsamlet mange oplysninger og et stort tabelmateriale med gode kommentarer som i mange sammenhænge kan være af stor værdi for lokalhistorikere. Det bekræftes heri at det lokale økonomiske og politiske miljø er afgørende for fagforeningernes funktion og at deres profil tegnes i nær

sammenhæng med den lokale erhvervs- og befolkningsstruktur. Det fremgår også hvor ambivalent forholdet er mellem Socialdemokratiet og fagforeningerne, idet der i alle afdelinger er et tæt samarbejde med partiet men også at »man forsøger så vidt muligt at undgå partipolitiske diskussioner . . . fordi man mener det vil skade det faglige arbejde« (s. 232). Om den faglige bevidsthed er stigende med højere industrialiseringsgrad kan ikke éntydigt besvares siger Erik Christensen. Der er klart svagest faglig bevidsthed i Tarm men det hænger måske sammen med en erhvervsstruktur domineret af små virksomheder og at mange medlemmer er 1. generationsarbejdere og de fagligt aktive er at finde blandt arbejdere over 40 år. Derimod synes det bekræftet at højere industrialiseringsgrad gør forholdet til arbejdsgiverne mere konfliktfyldt, og det synes som om høj industrialiseringsgrad gør afdelingen mere selvstændig i forhold til forbundet. Der gives ikke noget svar på formodningen om at høj industrialiseringsgrad betyder stor indflydelse på kommunalpolitik, en analyse der desværre ikke er gjort meget ud af.

Arbejdet må sådan som det er lagt til rette nødvendigvis bære præg af oversigt i flere afsnit. Det betyder f.eks. at begreber som 'faglig aktivitet' og 'faglig bevidsthed' ikke uddybes ligesom der mangler en analyse af 'arbejds-konflikter'. Der savnes også – selv om undersøgelsen omhandler SID – en omtale af Kristelig Dansk Fællesforbund der spiller en rolle i Vestjylland, og som netop SID flere gange har haft konfrontationer med sidst i Esbjerg og Varde i undersøgelsesperioden.

Forfatteren er overordentlig grundig i sin skildring og det gør den sine steder noget omstændelig og tungtskridende. Fremstillingen er bevidst uden tyngende faglig terminologi – ros for det – men ikke altid helt klar. Om Tarm hedder det at »fagbevægelsen er en ret dominerende faktor i Socialdemokratiet« (s. 189); om Esbjerg at »fagbevægelsen har været domineret af Socialdemokratiet« (s. 282) – men det synes som om præmisserne er de samme. Det hedder (s. 113) at »der har i hele perioden været en jævn befolkningstilvækst . . .« og lige efter at »tilvæksten har dog været relativt faldende op gennem perioden«.

S. 366 har forfatteren overtaget den illustration fra fagbevægelsens pjecer som placerer LO forkert i forhold til ILO og FN; kortet i bilag 3 er alt for lille og der er for mange trykfejl som irriterer under læsningen.

Det er en betydningsfuld publikation der foreligger fra Erik Christensens hånd, og flere sådanne undersøgelser på lokalt plan vil være af værdi. Fagforeningernes forhold til det kommunalpolitiske og deres decentrale funktion i den centraliserede fagbevægelse ville det være ønskværdigt at få inddraget i lignende undersøgelser.

Verner Bruhn

S. Manøe Hansen: Strandinger og redningsaktioner fra Skallingen til Nymindegab 1852–1975. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe amt, 1977, 259 s., ill., kr. 67.

I 1975 afsluttedes et kapitel i det danske redningsvæsens historie, idet de fleste redningsstationer ved den åbne

kyst blev nedlagt. Den teknologiske udvikling havde stort set gjort det »gamle« redningssystem overflødigt. Strandingerne blev færre efterhånden som sejlskibene afløstes af motorskibe med stærkere og stærkere motorkraft, bedre og stadig mere avanceret navigations- og radiostyr. Endelig havde også helikopterredningstjenesten været med til at give redningsstationerne ved den åbne kyst dødsstødet.

I beundring for den indsats, som redningsstationernes frivillige mandskab gennem 123 år har ydet for at frelse skibbrudne søfolk – ofte med livet som indsats –, har S. Manøe Hansen registreret samtlige strandinger ud for og aktioner fra fire af de fem redningsstationer, der blev nedlagt i Ribe amt i 1975: Blåvand, Hennegård, Nymindegab og Vejers (den femte var Rindby på Fanø). Bogens hovedafsnit falder i fire kapitler, et for hver af de nedlagte stationer. Strandingerne er opført kronologisk. I hvert enkelt tilfælde er det forsøgt at skaffe oplysninger om det strandede fartøjs navn og hjemsted, besætningens størrelse, lastens art, strandingsårsag, vind- og vejrforhold. Hertil er føjet et referat af (undtagelsesvis direkte citater fra) redningsstationens protokol. Her hører man redningsforbændenes korte og uimponerede beskrivelser af selv de farligste situationer. Bogen er endvidere forsynet med diverse registre og – hvad der i denne forbindelse kan være nok så nyttigt – en ordliste, så også »landkrabber« kan fornemme, hvad det vil sige, »at mandskabet sad i takkelagen på formasten under mæret« (s. 16).

S. Manøe Hansen holder, hvad han lover i forordet. Læseren får gennem en lang række dramatiske optrin et indtryk af redningsstationernes betydning gennem tiden og en (øget) respekt for mandskabets indsats; men det kan ikke skjules, at ca. 210 sider om strandinger og redningsaktioner i den foreliggende form er ensformig læsning. I flere tilfælde er der redegjort for den samme aktion under 2 stationer. Ligeledes er der efter anmelderens mening brugt for meget plads på aktiviteten under de »rene« raketstationer, idet redningsmandskabet herfra almindeligvis måtte erfare, at det strandede skib ikke kunne nås med raketterne og/eller at en redningsbåd allerede var på stedet. Det ville have været frugtbart, om nogle af de mange sider istedet var blevet brugt til at belyse andre sider af strandingerne historie (en kombineret strandings- og redningsaktionsliste kunne have givet en antydning af den totale aktivitet). En stranding indebar jo andet og mere end blot at få de skibbrudne søfolk bragt frelst i land. Det ville f.eks. have været oplagt at undersøge, hvilken økonomisk betydning strandingerne havde for kystbeboerne. Øboere – særlig Læsø-boerne – er jo ofte blevet beskyldt for at have lokket skibe til forlis. Helt så afgørende betydning kan strandingerne langs vestkysten næppe tænkes at have haft og da slet ikke i det 19. årh. – men f.eks. må de hyppige strandingslaster af træ formodes at have haft en vis betydning i det skovfattede Sønderjylland.

Et sådant analyserende afsnit ville have øget bogens værdi uden at gøre læsernes beundring for redningsmandskabets indsats gennem 123 år mindre.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Eric J. Hobsbawn: Banditter – om ædle røvere, hævnere, gangaceiros og haiduk'er. Oversat fra engelsk af Åse Lading og Marianne Sørensen, Politisk revy, 1977, 167 s., ill., kr. 45.

Det er en fortræffelig idé at give en introduktion på dansk til den engelske historiker Eric J. Hobsbawns forfatterkab ved at oversætte hans lille bog »Bandits« (1969, Penguin ed. 1974). Hobsbawn, der er marxistisk historiker og har et omfattende forfatterkab bag sig vedrørende fortrinsvis engelsk historie i 18. og 19. århundrede, fastholder en af britisk historikerverdens bedste traditioner ved at være en fortræffelig skribent, hvis form nærmer sig det causerende. Hobsbawn har to særligt dyrkede interesser, der har sat sig spor i forskellige publikationer og som han her samarbejder – dels »primitive« protestformer (se »Primitive Rebels«, 1964) og dels nutidige latin-amerikanske forhold. »Banditter«, som de, der her behandles, opfattes som en art yderst primitive oprørere mod en samfundsorden, og det er fortrinsvis fra Latinamerika, at de mere nutidige og mere overbevisende eksempler på »sociale banditter« kan hentes.

Den klassiske »sociale bandit« er naturligvis Robin Hood og Hobsbawn opstiller en række karakteristika for, hvad der til forskellige tider og overalt i verden har kendetegnet »den ædle røver«: 1. Han bliver lovløs p.g.r. af en uretfærdighed, der overgår ham – ikke fordi han er kriminel, 2. Han vender uret til ret, 3. Han »tager fra de rige og giver til de fattige«, 4. Han dræber kun i selvforsvar eller som retfærdig hævn, 5. Han kan, hvis han overlever, vende tilbage til samfundet, 6. Han beundres og støttes af sit folk, 7. Han dræbes kun ved forræderi, 8. Han er usynlig og usårlig – undtagen altså når der er forræderi med i spillet og som det sidste og meget interessante: 9. Han er ikke fjende af kongen/kejseren – altså den egentlige retfærdighed – men alene af de lokale magthavere.

Dette mønster spilles nu igennem fra middelalderen til vore dage med eksempler fra Europa, særlig Øst- og Syd-, fra Asien, men først og fremmest fra Latinamerika. Ganske kort omtaler Hobsbawn de ædle lovløse i det vilde Vesten, men det bliver kun til randbemærkninger om Jesse James, selv om der her findes en betydelig litteratur. Det har været indvendt mod bogen, at Robin Hood'erne langt fra var så ædle, som Hobsbawn skal have tegnet dem. Men indvendingen er uberettiget. Den ædle røver efter det mønster, der er opstillet foran, er kun eksisterende i *opfattelsen* af ham, i sange, legender, folks fortællinger om Robin Hood'en. Og det er banditten som en udtryk for en vag, primitiv protestideologi, der interesserer Hobsbawn. Han har ingen illusioner om banditten som nogen revolutionær gevinst – deres bidrag til de moderne revolutioner er »tvetydigt, tvivlsomt og kortvarigt« (s. 127). Hvor arkaisk han opfatter denne form for protest viser det sidste kapitel om de banditter, der ligger på grænsen til de revolutionære: »ekspropriatørerne« af anarkistisk observans. Han giver her et næsten rørende portræt af Sabaté (1913–60) en overlevende fra den spanske borgerkrig, hvis skæbne frem til den uundgåelige død for politiets kugler han følger og ikke lægger

skjul på det i bund og grund naive og indskrænkede i hans indsats.

Som god marxist har Hobsbawn et afsnit om »banditvæsenets økonomi og politik«, hvor imidlertid dokumentationen får en sådan overvægt af sydamerikansk materiale, at den mere forbeholdne læser ville foretrække, at forfatteren, der er en stor kender af denne verdensdels forhold havde koncentreret sin fremstilling om banditterne her. Det bliver ihvertfald meget hårdttrukket at generalisere ud fra de særegne vilkår f.eks. i Brasilien til eksempelvis Sydeuropa. Et punkt man gerne havde set uddybet af Hobsbawn var den »sociale bandits« tilhørsforhold til det feudale agrarsamfund. De fleste forekommer i sådanne, men det strejfes undervejs, at der kendes eksempler fra urbane miljøer. Det er jo ikke realiteten, men myten om den lovløse, der nok bekæmpes af det bestående samfund, men som på forskellig vis nyder beundring, støtte og som opfattes som håndhævende en eller anden form for alternativ retfærdighed i dele af befolkningen. Man tænker her uvilkårligt på ihvertfald

nogle af de amerikanske gangstere – selvom Hobsbawn ikke rigtig vil anerkende Bonnie og Clyde.

For en dansk læser er det bemærkelsesværdigt, at der ingen eksempler er hentet fra Skandinavien – de nærmeste er tyske og engelske. I sin bog »Primitive Rebels« bemærker Hobsbawn, at man ikke skal vente at finde sådanne i Danmark, Normandiet og i tilsvarende agrarsamfund. Dansk folkløse har heller ikke mange »sociale banditter« at opvise. Der er sagn og beretninger om røvere, udstødte, men sympatien er sjældent med dem. »Heltene« i de danske optegnelser om »stærke mænd« om dem, der drejer de store en knap osv. er gennemgående personer *indenfor* bondesamfundets rammer.

Hobsbawn har skrevet en letlæst, morsom bog, der – hvad forfatteren selv indrømmer – bygger på spredt stof og tilfældige meddelelser for visse regioners vedkommende. Om det latinamerikanske banditvæsen bringer bogen et rigt materiale, og det er i det mindste spændende perspektiver, Hobsbawn uddrager af sit stof. Den er hermed anbefalet på det bedste!

Claus Bjørn